

Kamilo Firingier

Počeci manufakture i industrije u Osijeku

Kao što je to bilo i u ostalim našim krajevima, razvijale su se i osječka manufaktura¹⁾ i industrija jako sporo. Postojali su mnogi uzroci za takav razvitak. Jedan od glavnih bila je nerazvijena poljoprivreda, uz koju su povrhu toga vrhovna vlast i financije bile u tuđim rukama. Kada je stoga Kraljevsko ugarsko namjesničko vijeće u Budimu tražilo od osječkog gradskog poglavarstva izvještaj o stanju tvornica (fabrika) u njegovom području, odgovorilo je ono 23. V. 1817. (Reg. 718) s upravne poglavarstvene sjednice, da »osim tvornice svile koja potpada pod jurisdikciju i upravu Kraljevske ugarske dvorske komore ne postoji na području našega grada nikakova tvornica« (praeter Sericeam Iurisdictioni et Directioni Camerae Regiae Aulicae subjectam Fabricam nullam aliam in gremio Civitatis Nostrae existentem). Potrebno je međutim kod toga istaći, da u 18. stoljeću riječ »fabrika« nije imala ono značenje, koje ona ima danas. Pod »fabrikom« se tada razumijevalo poduzeće, u kojem su majstori s nekoliko pomoćnika, stojeći izvan cehovske organizacije, za tuđi račun proizvodili robu za tržište (A. F. Pribram, Gewerbepolitik, strana 17).

Takav odgovor gradskog poglavarstva nije bio posve točan. Obzirom na potrebe samoga grada, kao važne pogranične tvrđave, i njegove okolice, razvio se u Osijeku odmah poslije oslobođenja od Turaka (god. 1687.) jak obrt uklopljen u cehove, ali je bilo poduzeća, koja su prerasla granice obrta ili nisu bila sputana krutom cehovskom organizacijom.

1. Već prigodom prvog popisa stanovnika iz g. 1697. bilježe carski popisivači, da se u osječkom Podgrađu »nalazi jedna pivara, od koje za carsku dažbinu plaćaju g. tridesetničaru Geroldu godišnje sto forinti« (Smičiklas, »Oslobođenje Slavonije«, II, str. 66), a druga na Otoku, s druge strane Drave. »Na navedenom je Otoku od 13. VIII. 1695. neka pivara, podignuta dozvolom g. tridesetničara Gerolda. Plaćala je istom tridesetničaru od g. 1696. 150 forinti, a od g. 1697. sto forinti poreza. Protekle godine proizvela je 56, a inače svaki put 24 akova (urna) piva.« (str. 67). Bile su to ogromne svote, iz čega se mora zaključiti, da i te pivare i njihov promet nisu mogli biti mali. Začudo u popisu osječkih stanovnika iz g. 1697. ne spominje se ni jedan pivar. U popisu iz g. 1702. spominje se Matija Holzleitner u Donjem gradu. Njegovo se zanimanje dođuše ne spominje u tom popisu, jer u popisu za Donji grad nisu nave-

dena zanimanja, ali je on kao kum 10. XI. 1699. zapisan u matičnim knjigama kao »Pierbrey«. U Donjem se gradu 2. VIII. 1706. udaje Marija Magdalena, služavka Matije Holzleitnera, pivara (Cerevisarius), a 25. VIII. 1711. pokopan je on u Donjem gradu u starosti od 36 godina te je navedeno, da je pivar (Praxator). U vezi s njegovom smrću nalazimo u najstarijoj knjizi zapisnika tvrđavske gradske općine zaključak gradskog poglavarstva od 5. XII. 1719., da postavljeni tutori imaju nastojati, da se pivara sačuva njegovim nasljednicima, dvojici dječaka, dok ne porastu, jer oni ne će tako skoro moći doći do takvog mjesta. Nalazimo nadalje, da je na predstavi građana Gornjeg i Donjeg grada predanoj kapucinskom provincijalu radi dolaska kapucina u Osijek 11. XII. 1703. (Dr. Bösendorfer, »Historia domestica«, str. 12) potpisan i M. Holszleythner, Breymeister, a uz njega Hansz Georg Prünzer, Breymeister.²⁾

Za 17. vijek imademo podatke i u matičnim knjigama tvrđavske župe. U matici vjenčanih zabilježen je 3. I. 1694. kao kum Josip Hamerl, Cerevisarius, a 3. VI. 1694. kao mladoženja Vid Casper, Cerevisarius iz Trostburga u Bavarskoj, kome je također Hamerl kum. Nije međutim jasno, da li su oni namještenici pivare ili točione piva. Pogotovo je to nesigurno, kada se prigodom smrti kalfe ili sluge (famulus) Leonarda Stehra sahranjenog 2. I. 1695. navodi, da je on brat pivara (Braxator) Ivana Stehra iz Požuna. Nije naznačeno kakve je struke bio pokojnik. Svakako je bio imućan, jer je umrijevši na brodu i prešavši prije smrti s luteranske na katoličku vjeru ostavio oporukom isusovačkoj crkvi sto imperijala (carskih talira). Da je i on bio pivar, mogli bismo zaključiti, što je kao njegov oporučni svjedok uz upravitelja mosta naveden drugi »famulus« Matija Holzleitner, za kojega znademo, da je kasnije bio vlasnik donjogradske pivare. Holzleitner je uskoro morao doći do većeg ugleda ili do pivare, jer ga se 15. III. 1701. kod krštenja prvog njegovog djeteta, sina Josipa, naziva gospodinom (Dominus), a njegova supruga gospođom. S druge strane navodi se i za Holzleitnera, da je Cerevisarius iako je bio vlasnik pivare. Među prvim osječkim pivarima spominju se u crkvenim matičnim knjigama još g. 1697. Andrija Miessgang iz Salzburga (cerevisarius), Mihajlo Preleszki (cerevisarius), g. 1700. Georg Prinser (Pirprey), g. 1701. Ivan Brunauer (Braxator). Na Holzleitnerove nasljednike ne nailazimo u gradskim zapisnicima, iako se za njih brinula gradska općina. U Konceptnoj knjizi donjogradske komorske gradske općine spominje se od g. 1742. do g. 1744. (Fol. 5, 22, 27, 59, 103) pivarski majstor (Bray Meister) Ivan Stammer i njegova žena obzirom na njegovu žalbu zbog povišenja zakupnine gostione, zatim zbog njegovog potraživanja protiv jednog marketendera za 3 akova piva po 2 forinta i 2 centa rakije po F 9,45, pa je možda i on bio vlasnik pivare. God. 1742. (Fol. 40) spominje se i preminuli pivarski sluga (Brayknecht) Ivan Siber s nadimkom Kuglerl.

Prema Knjizi odluka tvrđavske gradske općine dolazi 23. II. 1775. (Fol. 337) pivarski majstor (Brey Meister) Matija Raith iz Donjeg grada radi utjerivanja svojeg potraživanja od F 151.30 za prodani 101 akov piva u Novi grad, a 21. VI. 1784. (Fol. 692) predočuje kupoprodajni ugovor sklopljen s barunom Franjom Brnjakovićem iz Iloka, kojim je kupio u Tvrđavi ugaonu kuću Radović kbr. 24 (74). Porodica Raith imala je i u

19. stoljeću pivaru. Nalazila se blizu donjogradskeg trga, na početku Široke ulice (danas Matije Gupca ulica).

Za Gornji grad nalazimo u matičnim knjigama umrlih, da je 28. II. 1764. sahranjen pivar (Braxator) i kapucinski sindik Josip Vitman. Prema kapucinskom diariju on je pokopan u njihovoj kripti, gdje je 11. IX. 1757. sahranjena i njegova žena Barbara, ostavivši samostanu veliku svotu od 300 forinti. Trinaest godina kasnije, 10. X. 1777. umro je pivar Adam Lechner. Njegova udovica Viktorija preudala se g. 1780. za nadzornika imanja grofa Pejačevića u Retfali Ivana Nepomuka Ehrentlebergera, pa je 20. XII. 1786. (Fol. 6) primljen na znanje njen ugovor sa sinom iz prvog braka Antunom Lechnerom, a 24. VIII. 1791. (Fol. 100) sa zetom Josipom Ehrentlebergerom i sinom Antunom Lechner kao preuzimateljima pivare u Gornjem gradu. Pivara je s kućom i zemljištima procijenjena sa 12.000 forinti (Fol. 135). Obojica bili su ortaci pivare još i g 1801. (Fol. 617). Porodica Lechner držala je gornjogradsku pivaru do duboko u 19. stoljeće. Pivara se nalazila otprilike preko puta današnje pivare. Činila je istočni ugao između Šamačke i Kapucinske ulice (Bulevara JNA). Kao vlasništvo nasljednika Antuna Lechnera bila je g. 1786. u Mjesnoj rudini upisana pod kbr. 24, 25 i 26.

Osječki su se pivari držali svojeg užeg gradskog područja i kad je donjogradske pivar Matija Raith zatražio dozvolu, da smije 8 dana prije i 8 dana poslije gornjogradske sajmova prodavati svoje pivo gornjogradskim gostionama, prema poglavarstvenom zapisniku od 19. XI. 1793. (Fol. 404) izjavili su gornjogradske pivari Ehrentleberger i Lechner, da je prastari običaj, da svatko smije svoje pivo prodavati samo ondje gdje stane. Ostalo je stoga sve po starom.

Proizvodnja piva spadala je među regalna kraljevske prava, te su i osječki pivari taj regal plaćali carskoj komori. Dopisom od 5. VIII. 1793. (Fol. 336) saopćio je osječki kraljevski solarski ured gradskom poglavarstvu, da će se pravo varenja piva u gradu Osijeku s istekom roka ugovora sklopljenog s mjesnim pivarima, t. j. od 17. X. 1793. prepustiti gradu uz godišnju zakupninu od 700 forinti, koji je iznos grad bio ponudio eraru 19. VIII. 1785. Grad je ovo pravo, obrazlažući da su osječki pivari sugrađani te su uvijek pomogli snašati gradske terete, odlučio prepustiti pivarima, što je i uslijedilo za vrijeme od 4 godine uz godišnju zakupninu od 800 forinti. Zaključeno je, da se ima načiniti ugovor i upozoriti pivare, da imaju svakovremeno opskrbiti grad dobrim pivom (Fol. 372).

2. Na granici obrta stajali su i mnogobrojni osječki **mlinovi**. U prvom redu dravske **vodenice**. Na pojedinim starim bakrorezima turskog Osijeka ucrtane su osječke dravske vodenice, ali su one morale propasti ili su odvežene, jer je prigodom popisa žiteljstva provedenog g. 1697. izričito zabilježeno, da u Osijeku nema ni jednog mlina, dok su u susjednoj Retfali zapisane četiri vodenice (mollendina in fluvio Dravi). U vjerskim matičnim knjigama zapisan je prvi put 10. XI. 1699. kao »Müllner« Lovro Werser, a g. 1700. i 1701. kao »Millner« odnosno »molitor« Pavao Obendorfer i Leonard Mändleiser. Iz općeg naziva njihovog zanimanja ne bismo mogli zaključiti, da li su oni bili mlinari ili vodeničari. U popisu pučanstva iz g. 1702. zapisani su u Donjem gradu Pavao Oberdorfer i Lehnhardt Mandlweser, samo što u ovom popisu nije bilježeno zanimanje.

Vodenice su stajale kod Retfale, u Gornjem gradu, u Donjem gradu, na sjevernoj obali Drave kod Podravlja preko puta od Donjeg grada i na tadašnjem zavoju Drave kod Nemetina. Bilo ih je dvije vrsti. Stare »Mola illyrica« (Flach Mühle) za grubu meljavu, i nove »Mola germanica« (Beutel Mühle) za finu meljavu. Njemačke vodenice pojavile su se na Dravi tek koncem 18. stoljeća. Donjogradski vodeničar Anton Auer ustvrdio je naime (Reg. 540/1834), »da je njegov otac nekoć kao vodeničarski majstor, izgradivši prvi na vlastiti trošak njemačku vodenicu, opskrbio ovdašnje općinstvo svakom vrsti brašna«, a otac ovoga Joannes Georgius Auer iz Reichenhalla u Bavarskoj ženio se prvi put u Donjem gradu 11. VIII. 1790.

Razlika između ilirskih i njemačkih vodenica bila je naravski samo tehnička, a ne narodna, jer su vlasnici njemačkih vodenica bili i Hrvati i Srbi. Kasnije su ipak Nijemci napustili zastarjele ilirske vodenice zbog čega su one s vremenom doista dobile nacionalno obilježje. Njihovi su se vlasnici otuđivali od ostalih vodeničara, njihove su cehovske veze popustile, imali su i neko vlastito predstavništvo, pa kad se n. pr. vršio popis dravskih vodenica za g. 1831/2 spominje se, da je kod toga prisustvovao i knez ilirskih vodeničara (molitorum Illyricum Knezii) (Reg. 647/1832), a u predstavci vodeničarskog ceha iz g. 1834. (Reg. 579/1834) tvrdi se, da se 20 vodenica za grubu meljavu nalazi van ceha.

Kako je Osijek na dravskoj obali imao svoje brodogradilište, tezgaru, na osječkim su se brodogradilištima također gradile i popravljale osječke vodenice. Gradili su ih međutim sa svojim družinama i seoski majstori izvan Osijeka. Radi drvene građe, koju su dobivali iz šuma pod Krndijom, te jer su gotove vodenice mogli spuštati Dravom do Osijeka, izrađivali su vodenice najviše majstori iz krajeva uzvodno od Osijeka, iz sela donjomiholjačkog, valpovačkog i našičkog kraja. Već g. 1789. spominju se majstori iz Radikovaca i Čamagajevaca (Fol. 176/1789). Jedna vodenica, koju su gradili majstori iz Radikovaca, bila je od građe iz orahovičke šume i stajala je postavljena u Osijeku 2.500 forinti (Reg. 211/1810 jur.), a jednu su vodenicu vozili iz šume kod Podgorača (Reg. 1758/1832 jur.).

Osječke su vodenice uvijek mljele za vojsku, a za vrijeme Napoleonskih ratova bile su one s takvom meljavom upravo preopterećene. O osječkim vodenicama postoji ogromna arhivska građa, koja će se morati posebno razraditi.

Kopneni mlinovi, vjetrenjače i suvare (suvače), nisu u Osijeku imali nikada veće značenje, jer se nisu mogli takmičiti s vodenicama, kojima je brza Drava davala stalni besplatni pogon. Tek ponegdje spominje se i koji ovakav mlin.

Dne 16. IX. 1779. ženi se n. pr. u Gornjem gradu Andrija Plekonić, mlinar na vjetrenjači (molitor ad Molam Ventitaccam), a 28. II. 1787. (Fol. 18) spominje se u gradskom zapisniku suvara (Ross-Mühl).

3. Granice obrta prerasle su također i **uljare** (Oel Mühle, Oleacea) i rafinerije ulja. One su bile važnije, jer se kod pojedine vodenice i suvare pokretna snaga, a prema tome i proizvodnja nije mogla povećati. Do akumulacije moglo je kod njih doći samo na taj način, da je vlasnik došao do većeg broja vodenica ili suvara, dok su se uljare, barem teoretski, mogle

povećavati i pojačavati te pretvarati u veća poduzeća. One su doista po svojim vlasnicima i načinu poslovanja imale više značaj trgovačko-industrijskih nego li obrtničkih poduzeća. Uljare se pojavljuju pojedinačno. Dne 13. V. 1829. (Reg. 977/1829) predaje molbu trgovac Johan Nepomuk Mihael Lay, da smije iz Retfale svoju rafineriju ulja (Repsöhl Raffinerie) prenijeti u Osijek. U samom su Osijeku uz finansiranje dvorskog savjetnika, podžupana virovitičke županije, sarvaškog vlastelina Ivana Sallopeka na njegovom zemljištu u Županijskoj ulici, preko puta buduće županijske palače podigli uljaru (Öhl-Mühle) braća Ivan i Josip Libkovitz, trgovački pomoćnici iz Praga. Zbog njihovih novčanih neprilika Salopek je konačno g. 1829. prodao trgovačkoj tvrtki F. S. Thürnera sinovi zemljište i uljaru s njenim inventarom time, da kupac preuzima u vlastitu obavezu ukupni dug braće Libkovitz od 14.000 forinti (Reg. 1511/1829 jur.). Obzirom na svotu vidi se, da je uljara morala biti veće poduzeće.

Znademo i za druge uljare, no brojčano se ni uljare ni suvare nisu mogle mjeriti s vodenicama. Njihov broj i međusobni omjer vidljiv je iz popisa poreznih obveznika i poreskih zaduženja, o čemu je gradsko poglavarstvo svake godine donosilo svoju odluku. U popisu osječkih vodenica za g. 1831/2. (Reg. 647/1832) uz 31 donjogradsku vodenicu poredanu u 8 redova, jednu gornjogradsku vodenicu te 4 nemetinske vodenice spominju se 4 suvare — Molae siccae (od toga 3 u Gornjem gradu i jedna u Donjem gradu — Adama pl. Reisnera) i jedna uljara — Josipa Thürnera u Gornjem gradu. Iz nacрта poreznog zaduženja za g. 1833/34. (Reg. 604/1834) možemo donekle omjeriti i njihove međusobne snage. Za 37 dravskih vodenica stavljen je porezni prijedlog od 198 forinti (vodenice 1. razreda po 8 forinti, vodenice posljednjega 5. razreda po tri forinta), za 3 uljare F 20 (svaka po 6F 40x, dakle skoro kao najbolja vodenica), a za jednu suvaru tri forinta, kao za najslabiju vodenicu.

4. Obzirom na količinu svoje proizvodnje prelazile su okvire obrta i **ciglane**. U Osijeku je njihov promet morao biti naročito velik, jer su poslije izгона Turaka bile potrebne ogromne količine opeka za izgradnju tvrđave i grada. Već iz izvještaja carskih povjerenika za uređenje Slavonije generala Caraffe, savjetnika Mayera i zapovijedajućeg generala Slavonije grofa Starhemberga podnesenog iz Osijeka carskoj komori 2. XII. 1698. (Lopašić, »Slavonski spomenici za XVII. vijek«, »Starine«, XXX, str. 143) saznajemo, da je »u Osijeku bila uređena tvornica opeke za gradnju tornja za puščani prah, ali je opeka potrošena za korist pojedinih privatnih ljudi, te je tako nestalo opeke.«

Čini se, da prvo vrijeme uopće nije bilo dovoljno opeka, jer je 11. XII. 1705. zaključeno na sjednici gradskog poglavarstva, da se upotrijebi 1.000 opeka grada Budima uz cijenu od F 6.30. Postojale su svakako i gradske ciglane, jer je na sjednici od 24. IX. 1706. raspravljano o žalbi gradskog ciglara što mora običnu opeku praviti uz unaprijed određenu cijenu, te je zaključeno, da mu se dozvoljava cijena od 2 forinta za izradu i pečenje 1.000 komada običnih opeka, te da građani imaju za 1.000 opeka platiti 4 forinte.

Ciglana bilo je vojničkih i gradskih. U najstarijoj knjizi zapisnika tvrđavske gradske općine zabilježeno je 1. VIII. 1719. da je osječkim »kapucinima na njihovu molbu za izgradnju njihove nove crkve skupština

građana dala 6.000 opeka«, vjerojatno iz vlastite gradske ciglane, a za vojničku ciglanu imamo podataka u knjizi vukovarskog vlastelinstva grofa Kueffsteina o obračunu izgradnje carske konjaničke vojarne u Vukovaru građene između g. 1730. i 1733. Prema stavci »Pečenje opeke« osim 635.000 opeka i 184.400 crijepova ispečenih u vukovarskoj franjevačkoj i novopodignutoj vlastelinskoj ciglani »osječki je fortifikacijski ciglarski majstor Ivan Picolini u ciglanama podignutim na otvorenom polju pekao za izgradnju vojarne zidne opeke i opeke za popločenje, te je prema prethodnom sporazumu primio tri forinte za svaku tisuću«, odnosno za 532.000 opeka 1.596 forinti. Plaćeno je osim toga carskom inženjeru potpukovniku v. Heyse 11 forinti i 54 novčića za 1.700 poklapnica (kubura, Hollziegl) kupljenih od osječke fortifikacije (Fol. 43-46).

U matičnim knjigama vjenčanih naveden je kao prvi ciglarski radnik 6. V. 1696. Andrija Agenhoffer (Laterarius), koji je 21. II. 1700. zapisan kao Andrija Aigenhoffer, Zigler. God. 1700. slijede ga Ivan Gjuro Löb (Ziglmacher) i Gjuro Achasi (Zigler), a g. 1701. ciglarski majstor Ivan Widman (Magister lateritiae fornacis). Prvi ciglarski majstori bili su velikim dijelom Talijani. Za njih također najviše saznajemo iz matičnih knjiga tvrđavske župe, koje zbog toga treba još točno proučiti. Kao Ivan Piculini, magister fornacis lateritiae, star oko 36 godina, pokopan je u Gornjem gradu 22. IV. 1735. nama iz Vukovara poznati fortifikacijski ciglarski majstor, dok je 26. V. 1741., također u Gornjem gradu, u 62. godini sahranjen Antonius de Cassis »alias Piculini«, isto tako ciglarski majstor, iz čega bismo mogli zaključiti da je Piculini samo nadimak. Nastaje međutim pitanje, da li su Piculini Talijani ili Španjolci, jer je 22. IV. 1736. u gornjogradskoj matici vjenčanih izričito zabilježeno, da je vjenčan ciglarski majstor Antonius de Kasis »ex Catalognia Hispanus«. Dne 31. XII. 1742. zabilježen je u Gornjem gradu kao krsni kum ciglarski majstor Dominus Josip Marcellany, pa kad se toliko spominje Gornji grad mogli bi iz toga zaključiti, da su svi oni radili na ciglani, koja je bila u Gornjem gradu. Među ciglarima bilo je naravski i Nijemaca. Tako je u Gornjem gradu 11. IV. 1741. sahranjen u 65. godini Matija Praun. Kod mnogih se ne spominje zanimanje, a kod nekih ni prezime. U Tvrđavi je n. pr. 3. III. 1717. sahranjen »uxor Laterificia«, a ako je ondje 17. III. 1716. pokopan Josip Czigliar ex Cyseck, a u Donjem gradu 23. V. 1710. Antun »filius Miska Ziglar«, 24. VI. 1770. Petar Pavao »filius Jacobi Tailily Zigler«, 29. VI. 1770. Ivan »Jacobi Thaily filius Zigler« i 9. VII. 1710. Maria »filia Mariae Ziglerin«, onda doista ne možemo znati u ovakovim i sličnim slučajevima, kada se radi o zanimanjima, a kada o prezimenima. Na gdje koja prezimena ciglara nailazimo i u gradskim zapisnicima. U vezi sa kupovanjem kuće spominje se 15. II. 1753. (Fol. 304) u drugoj knjizi gradskih zapisnika fortifikacijski ciglarski majstor Josip Marcellani.

U gradskim se zapisnicima 18. stoljeća mnogo spominju ciglane. Dne 17. XII. 1759. (Fol. 509) stavio je prijedlog gornjogradski ciglarski majstor Ivan Riesenberger, da će sa 1. I. 1760. na tri godine preuzeti gradsku ciglanu uz godišnju zakupninu od 20 forinti. Ne vidi se iz gradskih zapisnika, što je učinjeno s tim prijedlogom, već se tek poslije deset godina iz njih vidi, da je 5. XII. 1769. (Fol. 910) predloženo gradsku ciglanu

ponovno staviti na licitaciju i prepustiti je onom koji najviše ponudi, a također da ju je Riesenberger do tada stvarno imao u zakupu. Prema zapisniku od 4. I. 1770. (Fol. 3) pristupaju naime osobno u predmetu njihova spora zbog gradske ciglane c. kr. fortifikacijski graditelj Josip Haczinger i ciglarski majstor Ivan Riesenberger iz Gornjeg grada, te im je saopćena odluka Komorske uprave od 19. XII. 1769. da se ciglana na jednu godinu priznaje Riesenbergeru i da se s njim ima sklopiti ugovor. S tim se Riesenberger nije zadovoljio, nego je izričito izjavio da se odriče ciglane, ako mu se ona ne će dati na tri godine, već samo na jednu godinu. Nakon toga je priznato pravo na ciglanu Haczingeru i s njim je odmah sklopljen ugovor na tri godine. Haczinger se obavezao platiti gradu godišnje 30 forinti i svakom građaninu prodavati 1.000 zidnih opeka po 5 forinti, a 1.000 crijepova po 7 forinti. Do ponovnog spora došlo je prilikom primopredaje ciglane. Na sjednici od 2. IV. 1770. (Fol. 15) zaključeno je, da Haczinger ima Riesenbergeru za ciglarsku sušu podignutu bez odobrenja grada naknaditi F 112 prema procjeni tesarskih stručnjaka, ali da ne mora preuzeti crijep, jer je Riesenberger prije primopredaje samovoljno prodao oko 800.000 izrađenih zidnih opeka (Mauer Ziegel). Haczinger je ipak bio voljan preuzeti tisuću nepečenih crijepova po 2 i pol forinta, a tisuću kubura (Hollziegel) po jedan forint.

Ciglane i njihovi odnosi spominju se u gradskim zapisnicima i u kasnijim godinama. Postoji zaključak, da zbog potrebe na opekama treba započeti s izradom opeke u Gornjem i Donjem gradu, pa se ima pozvati ciglarski majstor i s njim sklopiti ugovor (Fol. 316/1793). Nadalje, da za lađe mora biti osiguran prostor između dravskog mosta i ciglane (Fol. 322/1793), te da se ciglane u Tvrđi i Gornjem gradu dadu u zakup na jednu godinu, svaka po 25 F, i to prva tesaru Matiji Wagneru, a druga Matiji Raftneru time, da su zakupci dužni svakom prodavati 1.000 zidnih opeka po F 8.30 (Fol. 450/1794). Raspravljano je nadalje o tužbi zakupnika Raftnera protiv ciglarskog majstora Mihajla Horvatovića, jer su se ciglarski radnici razišli. Od njih je deset otišlo u Vukovar, deset u Belje, a deset u Dardu (Fol. 82/1795) i t. d. Kako se u spisima 19. stoljeća ciglane još više spominju bila bi i za obradu ovoga predmeta potrebna posebna velika rasprava.

Prema poreznoj knjizi zemljišnih vlasnika (Fassions Buch) iz 1786. g. zabilježena je u Gornjem gradu u Mjesnoj rudini (Orts Ried) pod br. 39 »Gradska ciglana ili jama za ilovaču« (Stadt Ziegel Ofen oder Lehmgraben) bez naznake površine. Ciglana je bilo u Osijeku na raznim mjestima; na starim kartama vidi se, da je velika ciglana postojala između Tvrđe i Donjeg grada, kraj donjogradske luke, ispod dravskog mosta.

5. Prva stvarna osječka industrija odnosno manufaktura bila je **svilana**. O počecima svilarstva u Slavoniji u drugoj polovini 18. stoljeća piše c. kr. vladin savjetnik, činovnik carske Ilirske dvorske deputacije u Beču Friedrich Wilhelm von Taube, koji je po višem nalogu obišao nove zemlje, u svojoj knjizi »Povijesni i zemljopisni opis kraljevstva Slavonije i vojvodine Srijem« (»Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthums Syrmien«, (Leipzig, 1777. I, str. 28, 29): »Svilarstvo je uvedeno tek g. 1761., ali se u kratko vrijeme snažno raširilo. Odgoj naime svilene bube nije nikakav težak posao,

mogu ga obavljati žene i djeca, a traje jedva dva mjeseca. Povrh toga su svilarstvo u Slavoniji i Hrvatskoj dugo vremena potpomagale državne ustanove nagradama, plaćama i velikim troškovima, te je ono baš time podignuto. Zemaljski je gospodar (carica Marija Terezija) naime namjestio i plaćao čovjeka iskusnog u svilarstvu, koji je morao putovati po čitavom kraljevstvu Slavonije i Srijema te svagdje davati poduku o sadnji bijelih dudova i uzgoju svilenih buba, pa je radi toga besplatno dijelio mlado drveće i sjeme svilaca. Vlasnici vlastelinstva zamoljeni su, da njihovi činovnici uvedu svilogojstvo među narod. Oni vlastelinski činovnici, koji su se u tome osobito isticali bili su zbog svog mara ne samo javno pohvaljeni i slavljeni carskim dvorskim reskriptima, već i nagrađivani zlatnim lancima i novcem. K tome je, kako bi podigla stanovništvu volju, bečka Komercijalna blagajna dala 45 novčića, t. j. pol državnog talira po funti da se otkupe čahure, ili neodmotana i u pećima sušena jaja svilenih buba, bez obzira na njihovu kakvoću. Ovo se otkupljivanje vrši na račun komore i sada, ali samo sa 35 do 40 novčića, prema kakvoći čahura. Na taj se način svilogojstvo sretno podiglo te ono sada cvjeta u Srijemu. U g. 1769. već se dobilo 17 centi čahura, a g. 1774. čak dvadeset. Još uvijek se nastavlja sadnja mladih dudova. Oko Osijeka i u čitavoj požeškoj županiji njihov je broj postao jako velik. Tu i tamo sreo sam neke dudove, koji su bili veliki kao hrast i koji potječu još iz turskih vremena. U Osijeku postoji veliki mlin za odmatanje čahura, manji su osnovani u Vukovaru, Požegi i t. d.«

Na drugom mjestu, kad govori o manufakturi, veli Taube (II, str. 22): »Svilarstvo ne spada u broj manufaktura, ono samo dobavlja sirovinu za vrlo važnu manufakturu. Godine 1.777. sastalo se društvo bečkih trgovaca, koje uz carsku pomoć želi podići u Slavoniji svilene manufakture. Da li će poduzeće uspjeti, podučit će nas vrijeme. U Stražemanu se već dugo vremena iz slavonske svile izrađuju džepne maramice i druge sitnice.«

Nije još jasno, kada je osnovana osječka svilana. Prema dosadašnjim istraživanjima svilarstvo se, potpuno neodređeno, u gradskim protokolima prvi put spominje u tvrđavskoj Knjizi prijepisa korespondencije 16. XI. 1774., kada je posve uzgred zabilježeno pro Memoria (Fol. 193), da se nije moglo sastaviti inventar bankrotiranog donjogradskog grčkog trgovca Tome Hadžića, jer je trgovac Georg Planck sada zaposlen »s računom svilogojstva, koji je na sebe uzeo« (mit der auf Sich habenden Seiden Cultur Rechnung). Tek u g. 1786. imademo izravni dokaz, jer je u Knjizi fasija za Gornji grad pod rednim brojevima 542 i 543 kao kućni broj 370 i 371 u Mjesnoj rudini upisana tvornica svile (Seiden Fabrick) s kuhinjskim vrtom od 343 hvata i neizmjeranim dvorištem: Od tvorničkog se osoblja prviput u gradskom zapisniku od 31. VIII. 1796. (Fol. 390/1796 zatim Fol. 291/1799) spominje, da je Albert Calderoni, filatorski svilarski majstor (Seiden Filator Meister) g. 1795. u Gornjem gradu kupio na dražbi kuću Kate Martić. On se doduše spominje već i g. 1793. kao zastupnik djece Krvarić, ali se ne navodi njegovo zanimanje. Daljnji podatak bila bi zabilježba od 9. XI. 1797. (Fol. 123): »Na molbu g. Ivana Manzoly te potvrde c. kr. svilarskog ureda (k. k. Seiden Bau Amt), da g. Manzoly mora svoju kuću urediti za filatorij, zabilježuje se, da je stanaru Adal-

bertu Braučeku danas naloženo, da ima što prije odstraniti ono što ima u kući«. Gradsko poglavarstvo pozvano je da podigne dudinjak, što nije prihvaćeno, jer je već na sjednici od 4. IV. 1797. (Fol. 27) zaključeno, da to nije potrebno, jer u tri osječka grada ima toliko dudova, da se njihovo lišće ne može potrošiti.

Što se tiče spisa osječkog gradskog poglavarstva nalazimo u kasnijem jednom predmetu (Reg. 1735/1821 jur.) priloženu izvornu ispravu od 20. VII. 1787. kojom nadzornik svilogojstva (Seidenbau Inspector) Ivan pl. Sappl kupuje livadu od I. G. Ruške.

Starijih podataka ima međutim u matičnim knjigama gornjogradske župe. Dne 17. IV. 1768. kršten je Antun, sin Karla Solenti(?) inspektora svilenih čahura (Inspector Bombycum), koji je postavši udovac, kao Karlo Solengi, S. Caes. Majestatis Seric. Inspector 6. IX. 1770. oženio Katarinu Horvatović. Kad mu se 9. II. 1774. rodio sin Ivan, zabilježen je u matici kao S. D. Carolus Solenghy, artis Sericeae Inspector. Na njegovo ime nailazimo prigodom ženidbe u matičnoj knjizi također 16. II. 1767., ali bez naznake zanimanja.

Ovo bi bilo sve što je do sada nađeno u gradskim zapisnicima, vjerskim matičnim knjigama i spisima 18. vijeka. To začuđuje tim više, što u svojoj knjizi »Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750—1860)« Dr. Rudolf Bičanić glede Osijeka citira djelo F. Eckhardta »Bečka dvorska gospodarska politika u Mađarskoj za vrijeme Marije Terezije« (Budapest, 1922.) u kojemu piše: »U Osijeku je 1765. g. djelovao talijanski stručnjak Solenghi, koji je prvi proizveo 165 funti svile. Godine 1769. proizvedeno je toliko svile, da je svilana imala zaradu od 3.000 forinti«. (str. 458) O radu same osječke tvornice nema ni Dr. Bičanić mnogo podataka, iako je upotrebio sva domaća i strana statistička vrela do kojih je mogao doći. Za takve studije potrebno je da imademo na raspolaganju objavljenu arhivsku građu o razvitku našega gospodarstva i njegovih pojedinih grana, ili djela, izrađena na osnovu arhivskih istraživanja, a toga ima kod nas do sada u vrlo maloj mjeri.

Obrazlažući da kod proizvodnje svile postoje tri faze: prva u seljačkoj kući, druga u filandama, gdje se svilene čahure otpredaju u sirovu svilu i treća u filatoriju, gdje se sirova svila suče te napreda u konac i fino predivo, objašnjava Dr. Bičanić način otkupa čahura. Od g. 1763. do 1826. vršila je njihov otkup država preko naročitih organa za svilarstvo, nakon čega su se one prerađivale u filandama. Ugarska je dvorska komora organizirala u svakoj županiji po jednog svilarskog nadzornika. Ovaj je preko svojih komesara kupovao svilene čahure, koje je onda država u svojoj režiji prerađivala u sirovu svilu. Glavni je šef svilarstva bio nadinspektor sa sjedištem u Osijeku kao centru svilarstva. Otkupne je cijene svakog proljeća određivala Ugarska dvorska komora. U 18. stoljeću ona je imala monopol otkupa svilenih čahura. Od g. 1801. ona doduše nije više imala monopol otkupa, nego je svatko mogao otkupljivati svilene čahure, ali je komora morala od svakog proizvođača otkupljivati čahure po najmanjoj određenoj cijeni. Taj otkup i prvu preradu svile vršila je komora u svojoj režiji, ali ih je katkad davala u zakup i pojedinim trgovcima. U tom slučaju postizavane su više cijene, stoga je g. 1827. usvojen sistem zakupa. Ugarska je komora na deset godina sklopila ugovor o za-

kupu s bečkim privilegiranim veletrgovcima Isakom Hofmannom i Lazarom Goldschmidtom(?) (K. K. privilegierte Grosshändler). Ti su se bečki trgovci obavezali, da će otkupljivati u svim županijama i u Vojnoj granici sve ponuđene količine svilenih čahura po cijeni, koja će se ravnati prema službeno određenim cijenama. Proizvođač formalno nije bio vezan na bečke zakupnike, te je mogao prodati svoje čahure svakom tko ih je želio kupiti. Svakom je također bilo slobodno baviti se kupnjom, prodajom i preradom svile. Država se obavezala, da će se brinuti za kulture dudova, te je zakupnicima predala na iskorišćavanje sve svoje filande i postrojenja. Hofmann i Goldschmidt(?) uložili su znatan kapital u svilarstvo. Oni su unaprijedili kulture dudova, popravili i proširili filande, uveli strojeve i modernizirali čitava postrojenja. Filatorij u Osijeku podigli su na znatni tehnički stupanj. Držali su zakup svilarstva od 1827. do 1846. u vrijeme njegova najpovoljnijeg perioda u Hrvatskoj i Slavoniji. (str. 148—151)

U pogledu prerade veli Dr. Bičanić: »S proizvodnjom svilenih buba veže se i prva faza u njihovoj preradi: Gušenje ličinaka, otapanje kokona i njihovo prerađivanje. To dovodi do proizvodnje sirove svile. Taj se dio proizvodnog procesa obavljao u filandama (svilanama) u primitivnim kotlovima za otapanje i gušenje ličinaka. Takvih je bilo vrlo mnogo u državnom i u privatnom vlasništvu. G. 1783. bilo je u Hrvatskoj i Slavoniji svega desetak filanda, po jedna u svakoj županiji i graničarskoj pukovnji. G. 1841. bilo ih je već 46. U građanskoj Slavoniji u Osijeku 7, po dvije u Đakovu, Virovitici, Požegi i Vukovaru, a po jedna u Cerniku, Irigu i Trpinji. U Vojnoj granici u Slavoniji bile su filande u Novoj Gradiški, Oriovcu, Vinkovcima (2), Mitrovici (2), Moroviću, Golubincima, Staroj Pazovi i Zemunu. Sjedišta tih filanda bila su ujedno i sjedišta proizvodnje svile. Od tih su filanda neke bile prilično velike. Najveća u Osijeku sa 50 velikih kotlova, zatim u Gradiški sa 64, Mitrovici sa 46 i Vinkovcima sa 32 kotla. Najveći je dio filanda bio u državnom vlasništvu i to ne najvećih kapaciteta. One su bile iznajmljene zakupnicima Hofmannu i Goldschmidt(?) za 4 forinta po kotlu, a kasnije im je zakupnina povećana na 7 forinti. S jačanjem proizvodnje i privatnom konkurencijom podigle su se i mnoge privatne filande. Tako su u Slavoniji g. 1845. Hofmann i sinovi imali 3 filande sa 86 kotlova, a privatnici 15 filanda s 218 kotlova« (str. 152—153). Rad u svilanama trajao je po 50 dana na godinu. Glede filatorija veli Dr. Bičanić, da se dalja prerada sirove svile sukanjem u predivo i svileni konac vršila kod nas u maloj mjeri. »Bio je samo jedan veliki filatorium u Osijeku. U njemu je radilo 1845. g. 280 radnih sila, od toga oko 200 djevojaka stručno izobraženih za taj posao. Filatorium je proizvodio 1845. g. 42 centa čiste prerađene svile, kojoj je preradbom povećana vrijednost za 8.290 forinti. Osječki filatorium je imao 2 vitla, 5 strojeva za motanje, 164 kolovrata i veliki mlin za pogon. Još je poznat svilar Franjo pl. Ivanošić u Osijeku, koji radi od g. 1828. i proizvodi u 16 kotlova do 1.000 funti sirove svile vrlo dobrog kvaliteta, poznatog na bečkom tržištu. Pored osječkog filatorija bila su potkraj 18. stoljeća još dva manja u Požegi i u Vukovaru«. Ukinuće kmetstva u g. 1848., gubitak Lombardije, gdje se prerađivalo devet desetina naše sirove svile, zatim bolest dudova svilca, koja se kod nas pojavila g. 1855. uništili

su naše svilarstvo, pa se u Slavoniji, našem najjačem proizvodnom području, proizvodnja sirove svile kretala tako, da je 1783. g. proizvedeno 292 cente, 1840. g. 867 centi, 1854. g. 268 centi, a 1859. g. 61 centa, tako da je osječki filatorij prestao sasvim raditi g. 1861. (str. 152—155).

Što se tiče uloženog kapitala tvrdi Dr. Bičanić »da je za započinjanje državnog svilarstva u Osijeku Marija Terezija dala g. 1763. svotu od 6.000 forinti« (str. 173.).

Budući da su u arhivu osječkog gradskog poglavarstva počevši od g. 1809., kada je Osijek postao slobodnim kraljevskim gradom, sačuvani svi gradski spisi (za razdoblje prije 1809. samo protokoli, dok su spisi uništeni) imademo za 19. stoljeće dosta podataka i za osječku tvornicu svile i za svilarstvo u Osijeku. Ti podaci nisu većinom većeg značenja, ali im broj stalno raste, stoga za prve godine možemo navesti sve podatke koji su važniji, a za kasnije godine samo one, koji su najvažniji.

U g. 1809. načinjen je popis javnih zemljišta, kojem je priložen i njihov nacrt. (Reg. 1880/1810). Među njima nalazi se zemljište tvornice svile (Area Fabricae Sericeae, Fabrica Filatoria) s površinom od 151 č. hv., zatim na zemljištu virovitičke županije dva dudinjaka, jedan prema Tvrđavi od 673 č. hv. i jedan prema Retfali od 1220 č. hv. Kako je Kraljevsko ugarsko namjesničko vijeće uz obavijest o povišenju otkupnih cijena čahura određenom po dvorskoj komori izdalo okružnicu o unapređenju svilarstva, podžupan je virovitičke županije Antun Adamović 6. IV. 1811. (Reg. 635) obavijestio gradsko poglavarstvo, da je praktikantu svilarstva (Rei Sericae) Josipu Kovačeviću dao nalog, da osječkim građanima podijeli tisuću dudovih stabala. Dne 12. III. 1812. (Reg. 471.) šalje Ivan Sappl, inspektor Kraljevskog osječkog inspektorskog ureda za svilogojstvo (Esseger k. Seidenbau Inspectorat Amt) dopis o potrebi sadnje dudova, o zabrani njihovog uništavanja i o unapređivanju svilarstva, koje je u gradu imalo čvrsto korijenje, ali od nekoliko godina opada. U gradu je bilo čitavih drvoreda dudova, pa je nadglednik dudovih nasada Kovačević predložio gradu, da će dati dvanaestgodišnja dudova stabla, da se njima nadopuni drvored, koji vodi iz Gornjeg grada u Tvrđavu (Reg. 2420/1813). Svilarški je ured stajao u najužoj vezi sa svilarskim ustanovama, te inspektor Sappl izdaje 17. V. 1814 (Reg. 1711) svjedodžbu, da je bravarski kalfa Perka poslije smrti svoga majstora 18 mjeseci obavljao sve bravarske poslove u kući inspektorata za svilogojstvo, u predioni svile (Seiden Spinnerey) i u filatoriju.

Glede smještaja osječkih svilarskih ustanova saznajemo nešto iz traženja geometra virovitičke županije Tome Hudovskog od 17. V. 1817. (Reg. 811) u vezi s mjerama potrebnim da bi se uklonila bara, koja je zbog nemogućnosti otjecanja vode nastala od Rokove i Duge (Strossmayrove) ulice prema Njemačkoj (Božidara Adžije) ulici i ostalim južnim ulicama, tako da se zimi ondje nije moglo proći kolima. Svilarske ustanove stajale su na najvišoj točki, pa se odande trebalo vodu svesti jarcima. Određena je gradska komisija, ali je došlo do sukoba s inspektorom Sapplom, koji je pismeno prosvjedovao, što je pred zgradom komorskog svilarskog inspektorata i filatorija započeto s kopanjem skoro tri stope dubokog jarka, koji bi imao vodu s nižeg položaja svesti u viši položaj, namjesto da se voda od inspektorata kao najvišeg mjesta svede na obje

strane, zbog čega bi k tome bilo potrebno preko jarka graditi dva mosta. Izjavio je, da je stvar prijavio bečkom upravljajućem komorskom inženjeru v. Klohammeru. Iz toga je nastalo dugo natezanje i konačno je g. 1818. Ugarska dvorska komora dala pravo Sapplu, te odredila da se spor riješi sporazumom.

Stanoviti pregled o svilarским ustanovama i njihovom osoblju daje nam popis osječkog pučanstva izvršen g. 1814. Popis je proveden po kućanstvima, ali nije potpun, jer njime nije obuhvaćeno plemstvo ni vojno osoblje. U kući br. 268 Gornjega grada, filatoriju (Serici Filatorium) stanovao je inspektor filatorija Albert Kalderoni, u kući kbr. 269 tvornici svile (Fabrica Serici) samo Simeon Resh bez naznake zanimanja. Od osoba koje imaju veze sa svilarstvom nalaze se u popisu blagajnik svilarškog inspektorata (Serici Inspectoratus Contraagens) Ivan Miksh, (kbr. 243), umirovljeni inspektor filatorija Ivan Mansoly (kbr. 246), nadzornik dudova Josip Kovačević (kbr. 289) upravitelj tvornice svile (Serici fabricae Ationum ductor) Ivan Solenghi (kbr. 303), svilarški praktikant (Serici practicans) Josip Lebanović (kbr. 556) i inspektor tvornice svile u Vukovaru Matija Bertić (kbr. 556). Sappl nije nigdje zapisan, jer je bio plemić. Ivan Solenghi rođen je g. 1774., pa je prema tome sin Karla Solenghija.

Najviše državne vlasti nastojale su svim sredstvima dići svilogojstvo u državi. Ugarsko je namjesničko vijeće zato tražilo, da mu se koncem lipnja svake godine dostavi izvješće o stanju svilarstva. U izvješću za g. 1819. (Reg. 1280) ispričava se gradsko poglavarstvo, da je količina svile proizvedene u gradu neznatna, jer je proizvodnja vrlo osjetljiva, a cijena čahura ne odgovara uloženom trudu i poslu, pa se građani radije bave drugim unosnijim poslovima.

Dne 18. III. 1821. umro je od kapi u starosti od 76 godina kao bivši svilarški inspektor Ivan Sappl. Poslije njegove smrti zatražio je komorski advokat Tomo Gregus podneskom od 7. VII. 1821. (Reg. 1161) od gradskog poglavarstva podatke o imovini matere nekadašnjeg blagajnika (Ratiocinans) osječkog svilarstva Ivana Solenghija, koji je počinio pronevjerjenje. Ovaj je naime kod preslušanja izjavio, da mu je pok. Sappl bio tutor i skrbnik te poslije smrti matere ne polažući obračun prigrabio njenu imovinu, pa ako bi iz ovoga imao kakva potraživanja ustupa ih državnom eraru. Gradsko je poglavarstvo odgovorilo, da glede navedene ostavine nisu u njegovom arhivu pronađeni nikakovi tragovi.

U svom nastojanju oko promicanja svilarstva Ugarsko namjesničko vijeće izdalo je veliki broj naredaba i tiskanih okružnica. U okružnici od 2. IV. 1822. (Reg. 1120) opširno je razradilo organizaciju rada, izdalo odredbe o nagradama, naložilo da propagandu svilarstva imaju provoditi učitelji i predstavnici svih vjeroispovijesti, da je treba razviti po školama; određen je djelokrug rada trojice komorskih inspektora svilarstva: u Osijeku, Temišvaru i Budimu. Stavilo je također upit, koliko treba primjeraka novog izdanja čuvene knjige opata Mitterbachera o svilarstvu štampane u pet jezika, a koje je trebalo porazdijeliti po školama. Gradsko je poglavarstvo zatražilo sto primjeraka, od toga 40 na njemačkom, 40 na »slavonskom« i 20 na »srpsko-ilirskom« jeziku.

U takvom nastojanju postavila je Ugarska dvorska komora pomoćnog učitelja gornjogradske Narodne škole Josipa Edingera za drugog

praktikanta osječkog svilariskog ureda s godišnjom plaćom od 140 forinti C. M. i 40 F stanarine (Reg. 1205/1822). Gradska općina je opet sa svoje strane izabrala stalni odbor za promicanje svilarstva sa senatorom Tomom Stijićem na čelu, zaključila odijeliti gradski dudinjak (»varoški dudik«, Dudagarten) od županijskog i postaviti gradskog nadzornika dudova s godišnjom plaćom od 100 F W. W. Za tu službu predložen je Matija Lucić, koji je već tri godine služio kod osječkog svilariskog ureda (Seiden Verlags Amt, Fabrica Sericea) kao besplatni praktikant svilarstva. Svjedodžbu o njegovoj službi potpisali su računovođa svilarstva Baltazar Karaturović i kontrolor Franjo Neypar (Reg. 1664./1822). Uz ostale predao je 28. I. 1823. (Reg. 604) naknadno molbu i Josip Lebanović, kojemu je nadinspektor svilarstva Valentin Matija Sporer izdao svjedodžbu, da služi 19 godina kod Kraljevskog višeg komorskog ureda svilogojstva (Königliches Kammeral Seiden Bau Ober Amt; dok ga Lebanović citira kao Esseger Königliches Kammeral Seidenbau Ober Inspectorat Amt) u Osijeku u svojstvu prvog plaćenog praktikanta svilogojstva. U nekim spisima nalazimo za taj ured i naziv »Königliches Esseger Seiden Verlags Amt«, a Sporerov potpis s naznakom »Cammeralis Culturae Serici Supremus Inspector«. (Reg. 1520/1823). Sporer je bio također prisjednik županijskog suda — Tabulae Judiciariae Incltyti Comitatus de Veröcze Assessor (Reg. 441/1827 jur.).

Virovitička je županija također imala u Osijeku svojeg nadzornika dudova. Ona je izdala svjedodžbu Josipu Klemaru, da je najprije bio u županiji poručnik, a od g. 1823. kastelan, te ujedno nadzornik dudova (Reg. 2039/1825).

Nešto podataka ima i u sudskim spisima gradskog poglavarstva. Zbog dugova ima nekoliko tužbi protiv bivšeg svilariskog filatorskog majstora Antuna Calderoni, koji je napustio Osijek (Reg. 1497/1822 jur., Reg. 1923/1823 jur.). God 1827. spominje se u sudskim spisima Josip Čurčić iz Gornjeg grada. Gradski spisi nazivaju i njega nadzornikom — inspektorom svilogojstva, dok se on sam potpisuje kao nadglednik — Seidenbau Aufseher (Reg. 1030/1827 jur.), što pokazuje kako se malo pazilo na točnost naziva.

Dne 21. XII. 1827. (Reg. 2508/1827 jur.) srećemo novo ime i novu ustanovu. Bernhard Lichtenstein, punomoćnik Društva za zakup svilarstva (Seidenpachtungs Gesellschaft), predaje molbu, da se uknjiži neko njegovo potraživanje. Samo po sebi bilo bi to posve nevažno, ali s nastupom ovih novih ljudi i novih ustanova završeno je komorsko doba našeg svilarstva i započinje novo doba bečkih zakupnika svilarstva. Odlučne ove promjene zbile su se u Beču bez obavješćavanja Osječana. Nitko ih ništa nije pitao, oni su kao i mi danas, samo iz nastalih promjena mogli vidjeti, da je starog nestalo, i u čemu se život izmijenio.

Ni novi posjednik osječke svilare nije smatrao potrebnim, da o toj promjeni obavijesti gradsko poglavarstvo. Prvi put obraća se on na nj. 20. IV. 1828. (Reg. 964) u prilično sporednoj stvari. S potpisom »Za Hofmann i sinovi, c. kr. privatni veletrgovci i kontrahenti nakupa svilenih čahura B. Lichtenstein« (Pr. Hofmann & Söhne k. k. priv. Grosshändler und Contrahenten in Seiden Galletten Einlösung B. Lichtenstein) primljen je slijedeći dopis: »Dolepotpisani su s troškom doveli iz Italije ljude s najboljim praktičnim znanjem glede uzgoja dudova kao i dudovog

svilca. Jedan od ovih gojit će svilene bube u zgradi fabrike svile. Namjeravamo kod toga odvratiti proizvađače ove pokrajine od dosadašnjeg pogrešnog načina uzgajanja svilenih buba te ih poučiti u pravom načinu. Nadalje će ovi ljudi praktički pokazati, kako se ima postupati s dudovima sada i nakon skidanja lišća. Potpisani smatraju, da smiju zamoliti slavno poglavarstvo, da 1) »na nas uputi gradskog nadglednika nasada, da preuzme sjeme talijanskih dudova određeno za ovdašnji dudinjak, zatim 2) javno objavi postojanje ove ustanove, koja na kulturu sigurno vrlo dobrotvorno utječe (diese gewiss auf die Cultur sehr wohlthätig einwirkende Anstalt öffentlich bekannt machen), kako bi se time postiglo toliko koristi, koliko je samo moguće.«

Čitave ove druge godine zakupa postoje samo još dva podneska. Ponajprije Lichtenstein kao »opunomoćeni ravnatelj tvornice gospode Hofmann i Goldstein« 29. V. 1828. (Reg. 1388) izvješćuje, da će tvrtka dati »regulirati« (valjda okresati) dudova stabla i moli, da to poglavarstvo objavi bubnjem, kako se vlasnici dudova tome ne bi protivili već pomogli. Poglavarstvo je i ovaj put dalo nalog gradskom satniku Čavraku, da tome udovolji.

Slijedeći predmet, u kojem se te godine javljaju zakupnici, jest spor koji je iz zdravstvenih razloga nastao zbog odvodnog tvorničkog kanala. Još g. 1804. izgradio je naime erar za svilanu kanal, koji se slijevao u otvoreni gradski jarak, a taj je, skupljajući kišnicu Ulice sv. Ane i Njemačkog sokaka, preko neke uličice s jarkom (Graben Gasse) vodio u podzemni zidani gradski kanal u Dugoj ili Glavnoj (Strossmayerovoj) ulici. Radi smrada tvorničkih otpadaka tražilo je 5. VII. 1828. gradsko poglavarstvo, da zakupnici svilane ovaj otvoreni, zapravo gradski jarak, u njegovoj duljini od 30 hvati nadsvode, jer će inače zazidati izlaz tvorničkog kanala. Protiv tog naloga su se zakupnici žalili čak na Ugarsku dvorsku komoru (Reg. 2831/1828). Žalbu su u Beču potpisali 24. X. 1828. kao »c. kr. privatni veletrgovci Hofmann & Goldstein«, dok se u tekstu nazivaju »društvo za svilogojstvo« (Seiden Cultur Societät). U žalbi se pozivaju, da su temeljem ugovora sklopljenog s erarom 26. I. 1827. preuzeli u Osijeku zgradu svilane, predione i tvornice (Seiden-Spinn- und Fabriques Gebäude). U čitavom ovom natezanju zanimljivo je samo nešto oskudnih podataka o samoj tvornici i njenom smještaju. U zapisniku gradske komisije od 9. I. 1829. (Reg. 96) tvrdi se, da će odvratni smrad, što ga tvornički otpaci uzrokuju u otvorenom jarku, postat još i gori, »jer je namjesto 24 u tvornicu dopremljeno 48 kotlova, koji su već izgrađeni«. Uzgred treba ipak primijetiti, da još 17 godina kasnije, 13. VIII. 1836. (Reg. 2066/1836), pozivajući se na haranje kolere i na smrad, susjedi oko tvornice predaju predstavku, u kojoj traže, da tvrtka Hofmann & Mayer (?), kao zakupnik osječke tvornice svile, izgradi odnosno pokrije otvoreni jarak, koji kroz kanalsku uličicu (Canal Gassel) vodi od Njemačkog u Dugi sokak.

Nova uprava svilane smatrala se svakako velikim poduzećem, koje je dužno u gradu reprezentirati, jer kad je na pr. prema objavama tiskanim kod Divalda u povodu za drugim gradovima o Novoj godini 1829. i u Osijeku namjesto novogodišnjeg čestitanja uvedeno skupljanje priloga u korist gradske ubožnice i poljepšanja kazališta, najveći su prilog dali predstavnici svilane. Tvrtka Hofmann i sinovi dala je pet forinti,

a B. Lichtenstein kao ravnatelj tvornice svile tri forinta (Reg. 50/1829). Prigodom careva rođendana predaje tvrtka gradskom poglavarstvu 10. II. 1829. (Reg. 321) čak 50 forinti C. M., da ih podijeli među siromahe Gornjega grada. Prigodom skupljanja za pogorele 108 kuća izgorjelih u Gjuru (Raab) dao je Bernard Lichtenstein, Seidenfabrique Director, »geboren in Raab«, 25 forinti, a g. 1831. prigodom sakupljanja za postradale od kolere uz trgovce Braću Lakenbacher dala je od građana najveći doprinos od 30 forinti tvrtka Hofmann i sinovi (Reg. 730/1832).

Dne 2. XII. 1829. (Reg. 2557) predaju oba zakupnika, Hofmann i sinovi i L. G. Goldstein, c. kr. priv. veletrgovci »kao zakupnici otkupa svilenih čahura«, vrlo uljudnu molbu, da im poglavarstvo izda pismenu svjedodžbu o njihovu radu, budući da su prošle tri godine otkako su preuzeli od erara otkup i obradu svilenih čahura. »Potpisani si laskaju, da su kroz to vrijeme pružili dosta dokaza kako im je općenito na brizi napredak ove vrijedne grane industrije i koliko se trude, da baš obzirom na siromašnije stanovnike ovog slobodnog kraljevskog grada pridonesu pomoć zemlji.« Gradsko je poglavarstvo takvu svjedodžbu izdalo i doista istaklo »da je nacionalna industrija svilogojstva od vremena ovoga zakupa u svemu oživjela« (omnino excitata).

U svojoj molbi zakupnici su doduše tvrdili, da »ovu pismenu potvrdu o zadovoljstvu mole zbog vlastitog umirenja te zbog većeg poticanja«, dok će pravi razlog biti želja, da imaju takvu potvrdu obzirom na pritužbe zbog otkupa čahura. Radi takvih pritužbi odredilo je Ugarsko namjesničko vijeće 21. VII. 1829. (Reg. 1671) stroge propise za zakupnike otkupa, a od gradskog poglavarstva tražilo, da podnese pregled o uspjehu otkupa u posljednje dvije godine. Gradsko je poglavarstvo na to na primljenom tiskanom obrascu 23. XII. 1829. (Reg. 2760) poslalo traženi pregled, prema kojem je na području grada Osijeka proizvedeno vojničke godine 1827. 574 libre (funte) svilenih čahura za koje je primljeno 212 F 29x, a g. 1828. 826 libri za koje je primljeno 315F 51x, pa je na taj način u g. 1828. proizvedeno više 252 libre i primljeno više 103F 22x. U g. 1828. su napose proizvedene 562 libre čahura dobre i srednje kakvoće, za koje je primljeno 256F 36x, dok je čahura najniže kakvoće proizvedeno 264 libre, za koje je primljeno samo 59F 15x.

Takvo je izvješćivanje nastavljeno i slijedećih godina. Ukoliko je ono bilo točno, pokazao se najprije napredak. Prema izvješću suca Krmpotića od 28. X. 1830. (Reg. 2556) proizvedeno je u vojničkoj godini 1829. 1.214 libara čahura za 448F 49x, prema prošloj godini dakle s povećanjem od 388 libri i vrijednosti od 132F 58x. Taj je višak već slijedeće godine prešao u veliki nazadak, budući da je u g. 1830. proizvedeno samo 535 libara čahura za 207F 57x, prema protekloj godini manje za 678 libri i vrijednosti od 240F 52x.

U g. 1831. došlo je do daljnjega nazatka. Prema izvještaju predsjednika gradskog odbora za svilogojstvo senatora i bivšeg suca Krmpotića od 8. XII. 1831. (Reg. 3037) proizvedene su u toj godini samo 333 libre čahura uz cijenu od 111F 24x, što je prema g. 1830. značilo daljnji nazadak od 202 libre u vrijednosti od 96F 32x. Zanimljivo je kod toga, da su od te količine zakupnici preradili samo 167 libara u vrijednosti od 54F 55x, a privatnici 166 libara u vrijednosti od 56F 19x. U svom obrazloženju opravdavao je senator Krmpotić ovaj neuspjeh stalnim nepovolj-

nim kišnim vremenom, sniženjem otkupnih cijena i nemirnim političkim prilikama u Evropi. Za nagradu predložilo je gradsko poglavarstvo Namjesničkom vijeću proizvođače i prerađivače onako, kako ih je senator Krmpotić bio predložio u svom izvještaju od 20. III. 1831. Obzirom na ovakav očiti neuspjeh odbilo je Namjesničko vijeće podjeljivanje novčanih nagrada (Reg. 225/1832).

Započeti nazadak nastavlja se, barem za Osijek, i dalje. Prema izvješću senatora Krmpotića od 21. III. 1834. (Reg. 815) proizvedeno je g. 1832. u Osijeku tek 150 libara čahura uz cijenu od 59F 50x (nazadak prema 1831. u količini 178 libara, a u vrijednosti 51F 34x), a g. 1833. čak samo 111 libara uz cijenu od 43F 1x (nazadak prema g. 1832. za 43 libre, u vrijednosti 16F 49x). Kod toga je značajan veliki nazadak kod privatnika, jer su g. 1832. komorski zakupnici proizveli 100 libara u vrijednosti od 39F 10x, a privatnici 55 libara u vrijednosti od 20F 40x, a u g. 1833. zakupnici 91 libru u vrijednosti od 35F 31x, dok privatnici samo 20 libri u vrijednosti od 7F 30x.

Tek g. 1834. počelo se stanje nešto popravljati. Prema izvješću od 4. III. 1835. (Reg. 450) u g. 1834. proizvedeno je 337 libara otkupljenih za 167F 10x, što bi prema g. 1833. činilo višak od 226 libre u vrijednosti od 124F 9x. Privatnici su ipak još uvijek jako zaostajali za zakupnicima, jer su zakupnici sudjelovali kod otkupa sa 248 libre otkupljene sa 141F 50x, a privatnici samo sa 53 libre otkupljene sa 25F 20x.

Iako je gradsko poglavarstvo bečkim zakupnicima izdalo tako lijepu svjedodžbu, njihovi odnosi s građanima nisu bili suviše srdačni. To se vidjelo kod pitanja tvorničkog kanala, a tako je bilo i kod oporezovanja. Na sjednici gradskog izabranog zastupstva od 2. VII. 1830. (Reg. 1724) pročitana je izvještaj, da kontrahenti tvornice svile u Gornjem gradu ne rade u ime Ugarske dvorske komore, već u svoje ime, na što je zaključeno, da kao svi ostali imaju i oni za svaki kotao (poput vlasnika rakijskih kotlova) plaćati primjerenu pristojbu. Osim toga predložilo je izabrano zastupstvo, da se dudinjaci u Gornjem i Donjem gradu, za koje je bilo ponuđeno 100 forinti, u buduće dadu u zakup.

Gradsko je poglavarstvo prethodno prihvatilo samo prvi prijedlog i odredilo, da tvornica svile ima po kotlu plaćati godišnje u gradsku blagajnu jednu forintu C. M. Zakupnici Hofmann i sinovi i L. G. Goldstein nisu se s tim zadovoljili, već su protiv tog zaključka 18. I. 1831. (Reg. 404) uložili predstavku na gradsko poglavarstvo, a 20. I. 1831. također i žalbu na Ugarsku dvorsku komoru. U obje žalbe stavili su se na stanovište, da je za njih mjerodavan samo zakupni ugovor od 26. I. 1827., prema § 5 kojega ugovora oni imaju jedino Ugarskoj dvorskoj komori plaćati paušalno 4 forinte po svakom kotlu, stoga se ne može od njih tražiti, da vrše i druga plaćanja. U vezi sa zaključkom izabranog zastupstva o davanju gradskih dudinjaka u zakup zakupnici su ujedno počeli optuživati. Iako ovaj zaključak nije imao veze s njihovim oporezovanjem niti ga je gradsko poglavarstvo prihvatilo, zakupnici su u svojoj žalbi upozoravali Dvorsku komoru, da gradsko poglavarstvo, namjesto da dudinjake upotrebljava za umnožavanje dudova, smatra ih granom privrede i daje u zakup. Dvorska je komora na ovu žalbu 9. II. 1831. pozvala gradsko poglavarstvo na izjašnjenje tražeći, ponešto zlobno, razjašnjenje, na temelju čega ono osniva svoj zahtjev, da se po svakom

kotlu za odmatanje svile ima platiti jedna forinta. Gradsko je poglavarstvo odgovorilo, da svoj zahtjev osniva na tome, da je svaki privatnik obvezan od svog obrta plaćati porez. Po zakonu osim plemstva nitko drugi nije oslobođen od poreza, a konačno nisu zakupnici ni po zakupnom ugovoru oslobođeni od plaćanja poreza.

Prestanak dotadašnjeg monopolističkog položaja komore osjetio se i na taj način, što su se i drugi bacili na svilogojstvo odnosno na preradu svilenih čahura. Već 25. IV. 1828. (Reg. 969) predaje molbu gornjogradski trgovac Ivan Stijić, brat gradskog senatora Tome Stijića, da mu se dozvoli podići malu »fabriku« za odmatanje svilenih čahura s nekoliko kotlova na kraju njegova vrta u Kapucinskoj ulici, uz županijsku zgradu. U tu mu je svrhu susjed sa Šamačke ulice kotlar Hercog ustupio nekoliko hvati svoga vrta, te će on mjesto plotu podići zid. Već 15. VII. 1828. (Reg. 1836) predaje županija prijavu, da je počeo goriti krov zgrade uz županijsku staju, koju namjerava trgovac Stijić urediti za odmatanje svilenih čahura, pa traži, da se odredi očevid.

Našli su se i drugi, koji su se počeli baviti svilarstvom. Za neke od njih saznajemo samo neizravno. Tako 4. V. 1830. (Reg. 1053) predaje gradskom poglavarstvu molbu Rozalija Krmpotić, supruga gradskog senatora odnosno suca, da joj se uz dva jamca iz kakve zaklade podijeli zajam od 3.000 do 4.000 forinti za unapređenje njene novo podignute svilane (in mea neoerecta Fabrica serici Cultura). Zajam je tražila na pet mjeseci, za koje će vrijeme prodati svilu, što će je izraditi. Poglavarstvena sjednica uputila ju je, da izravno zatraži zajam kod koje zaklade, jer pruža potpunu sigurnost.

Skoro istodobno, 9. VI. 1830. (Reg. 1333), predaje molbu »c. kr. privilegirani veletrgovac Herrmann Tedesco u Beču po punomoćniku L. C. Marchesani« u kojoj piše: »Potpisana c. kr. privilegovana veletrgovina u Beču željela bi ovdje u Osijeku otkupljivati svilene čahure i odmatati svilu. Budući da Njegovo c. kr. Veličanstvo radi promicanja svilogojstva u zemlji dozvoljava svakom privatniku otkupljivanje i odmatanje čahura, te jer se ovom granom privrede potiče poduzetnost stanovnika, pa je stoga korisno i ovom gradu, predaje se sl. poglavarstvu najpodložnija molba, da podijeli ovom poduzeću dozvolu za ovaj posao, za koji je već u Gornjem gradu iznajmilo kuću.« Poglavarstvo je traženu dozvolu podijelilo time, da za tu godinu za 48 kotlova plati 48 forinti u konvencionalnom novcu.

Molitelj međutim nije bio voljan plaćati gradu porez. Zamolio je Bernharda Lichtensteina »agenta« tvrtke Hofmann i sinovi, da posreduje kod grada, a kad je ipak bio pismeno pozvan na plaćanje, tražio je dopisom od 5. VII. 1831., (Reg. 1717) da mu poglavarstvo otpusti polovicu pristojbe, »jer bi bilo protivno dobrohotnim namjerama države, ako bi se takvim teškim nametima kočila odvažnost poduzetnika za ovakve poslove, namjesto da ih se liberalnim postupkom ohrabruje«. Gradsko poglavarstvo nije htjelo ništa popustiti, te se radi isplate obraćalo i na bečki gradski magistrat. Plaćen je taj iznos tek g. 1834., ali se iz gradskih spisa ne vidi, da li je i za kasnije godine što traženo i plaćeno. Čini se, da je Tedesco uskoro napustio osječku tvornicu.

Slijedeći na kojega nailazimo u gradskim spisima, je Rafael Bova. U molbi od 9. IV. 1834. (Reg. 1413) piše on: »Budući da već više

godina vodim trgovinu svile komorskih zakupnika otkupa svilenih čahura Hofmann i Goldstein, namjeravam sam za sebe u Osijeku voditi takvu trgovinu, naime kupovati čahure i u kotlovima odmatati svilu. Kako ovaj moj pothvat služi na korist gradu i njegovim stanovnicima, slobodan sam najpodložnije zamoliti sl. poglavarstvo, da mi uz određena podavanja milostivo dozvoli ovdje podići predionicu svile sa 18 do 20 kotlova, kakvu je prije dvije godine imao g. Tedesco iz Beča. Da će moje predioničke peći, u koje će biti uzidani kotlovi, biti sigurne protiv požara, prilažem i nacrt i molim podjedno, da se provede povjerenstveni očevid glede smještaja i načina izgradnje predione.»

Molitelj je priložio svjedodžbu o dobrom ponašanju za vrijeme svog šestgodišnjeg boravka u Osijeku potpisanu po sedam građana i zamjeniku gradskog sirotinjskog oca Josipu Neumayeru, zatim svjedodžbu B. Lichtensteina »opunomoćenog ravnatelja tvornice svile c. kr. privilegovanih veletrgovaca Hofmann i sinovi u Beču«. U njoj se potvrđuje, »da smo potpuno i doista zadovoljni s radom, koji je isti šest godina vršio u našem Filandinu kao i u Filatoire-u«, »te ga imademo samo hvaliti«. Ovu je svjedodžbu 20. I. 1834. u Beču supotpisala »sa veseljem« i sama bečka tvrtka. Do osnivanja te predione došlo je dakle s njenim pristankom. Prigodom povjerenstvenog očevida od 16. V. 1834. obvezao se molitelj, da će radi osiguranja od požara postaviti vatrosigurne zidove. Gradsko je poglavarstvo odredilo, da prema zaključku iz g. 1830. ima za svaki kotao platiti po jedan forint. Dne 4. XII. 1834. izvješćuje gradski nadblagajnik Lechner, da je za 16 kotlova Rafaela Bovara primio 16 forinti, kojih je za nj platio njegov prijatelj Ivan Friedberg.

Premašilo bi opseg ove radnje, ako bi se obradilo sve što se odnosi na svilogojstvo u Osijeku, pisalo o njegovim dudinjacima, nadglednicima dudova i ogorčenim borbama za to mjesto, o gradskom odboru za svilarstvo, o statistici i t. d. Među važnijim predmetima svakako je potrebno spomenuti izvješće gradskog suca Krmpotića, što ga je 20. III. 1831. (Reg. 663) podnio gradskom poglavarstvu na osnovu okružnice Ugarskog namjesničkog vijeća od 2. IV. 1822. U izvješću se tvrdi, da se sada svake godine više svile proizvodi i izvozi u Beč i Peštu, nakon što je počevši od g. 1827. uz bečke zakupnike Hofmann i Goldstein i drugima dozvoljena prerada svile. Tako je ove godine osim komorskih zakupnika Tedesco proizveo 15 centi. Budući da se prema carskim naredbama imaju predložiti za nagradu oni, koji su se najviše istakli u svilogojstvu, predlaže on za takvu nagradu: 1. Rozaliju Krmpotić rođenu Vragassy, koja je sadeći dudove ishranila veliki broj prelaca te proizvela više centi čahura najbolje kakvoće, pa ih vlastitim strojevima odmotala. Podijelila je nadalje besplatno ili kao predujam sjeme svilaca građanima ili seljacima susjednih posjeda, a osim toga od drugih proizvađača kupovala čahure i u svojim ih kotlovima odmatala, te više centi prodala u Beč i Peštu. 2) Od kupljenih čahura u većoj je količini provela odmatanje gospođa Katarina Ivanošić prije udova Brigovac. 3) Na slični je način proizvodio u većoj količini Ivan Stijić. 4) Hrane svilene bube i odmataju čahure u manjoj količini Ana Mohl i Ana Winkler.

Da dobiju što više robe, zakupnici su se služili i propagandom. Dne 2. I. 1834. (Reg. 916) šalju Hofmann i sinovi gradskom poglavarstvu 45 primjeraka djela »Uvod u svilogojstvo za ugarskog poljodjelca« U dopisu

pišu, da ga je napisao član njihove tvrtke (Asocié) Emanuel Hofmann i da su zbog besplatne razdiobe na vlastiti trošak 10.000 primjeraka tiskali u pet jezika. Ako poslani broj ne bi dostajao mole, da ih se obavijesti o tome i u kojem bi jeziku bila djela potrebna, pa će izdati i drugu nakladu. Priložili su i prijepis preporuke Ugarske dvorske komore. Nije vidljivo u kojem su jeziku bili primjerci poslani u Osijek.

Osobni se odnosi između predstavnika tokom vremena nisu popravljali, već su se pogoršavali. Tome će biti razlog međusobna konkurentska borba, do koje je došlo poslije osnivanja novih privatnih svilarana, uslijed čega su jedni počeli drugima smetati. U toj su borbi uz to obzirom na rodbinske veze pojedini magistratski činovnici imali svoje vlastite račune. Senator Krmpotić n. pr. predaje 2. VII. 1836. (Reg. 1673 jur.) prijavu protiv vlasnika male svilarane Pavla Goretića. Ponajprije optužuje, da je »Haebreus Lichtenstein« kao direktor zakupnika u vrijeme kad se otkupljuju čahure i ove godine postavio pred ulaz u Donji grad dva čovjeka, da dočekuju ljude i kupuju čahure. Kao predsjednik odbora za svilarstvo on je to zabranio, jer je prekupljivanje zabranjeno. Po nalogu Lichtensteina ljudi nisu htjeli otići, a kad je poslao gradskog redara, da jednog od njih odvede u gradsku kuću, umiješao se ovamo Goretić, spriječio odvođenje i grubo vrijeđao gradske redare. Bit će da je kod opće zategnutosti igrala stanovitu ulogu i osoba direktora Lichtensteina, jer senator Krmpotić navodi u izvještaju, da je poslije došao činovnik svilarane Friedberg i nastojao na pomirljivi način izgladiti sukob.

Među svojim tiskanim okružnicama izdalo je Ugarsko namjesničko vijeće okružnicu br. 32.848 od 2. XII. 1834. (Reg. 32/1835), kojom obzirom na desetgodišnjicu ugovora o otkupu svilenih čahura, sklopljenog g. 1827. između Kraljevskog erara i bečkih veletrgovaca Hoffmann i L. G. Goldstein, a koji ugovor ističe 1. I. 1837., poziva sva poglavarstva, da izvijeste o stanju svilarstva. Zatim, da li je desetgodišnje poslovanje zakupnika bilo na korist ili na štetu, odnosno, da li je već došlo vrijeme, da se svilogojstvo potpuno ostavi privatnoj industriji i da joj erar prepusti svoje zgrade i pribor, koje je ovaj puta bio predao bečkim zakupnicima.

Gradsko je poglavarstvo zatražilo izvještaj od gradskog odbora za svilogojstvo. Predsjednik odbora, senator Krmpotić odgovorio je 30. X. 1835. (Reg. 2633), da su prema izjavi ravnatelja Lichtensteina zakupnici Hofmann i Goldstein preuzeli osječku kraljevsku tvornicu sa 18 kotlova za odmatanje (deglomeratoria ahena), broj kojih su povećali sa 28, tako da je sada u njoj 46 kotlova. Za vrijeme tog zakupa privatnici su podigli slijedeće tvornice za odmatanje čahura: Rozalija Krmpotić sa 16 kotlova, Gabrijel Stanišić sa 16 kotlova, Katarina Ivanošić sa 12 kotlova i Pavao Goretić sa 2 kotla. Podignute su dakle četiri tvornice sa 46 kotlova. Koliko mu je poznato, bit će slijedeće godine još i više privatnih kotlova. Iz toga se može zaključiti: Kako je industrija privatnika za vrijeme zakupa daleko premašila količinu što ju je prije zakupa proizvelo komorsko svilarstvo, tako će po isteku zakupa, kada zakup budu zamijenili privatnici i kad bude uklonjena smetnja zakupa, ona nadmašiti broj kotlova, što ih sad imaju zakupnici. Ima svilarana i u susjedstvu grada. U prvom redu u bačkoj županiji, i to u Apatinu, gdje je ove godine podignuta privatna tvornica sa 16 kotlova. — Gradsko je poglavarstvo taj izvještaj poslalo Namjesničkom vijeću dodajući, da je industrija svilarstva u

gradu u svemu porasla, pa postoji osnovana nada, da će po isteku zakupa u međusobnom natjecanju privatnika još jače procvjetati.

Odluka o daljnjem odnosu prema svilarstvu za tadašnje vlastodršce nije bila laka. Habsburgovcima i njihovoj apsolutnoj monarhiji bilo je mnogo stalo, da se njihova država gospodarski uzdigne, napose njena industrija i trgovina, iako ne za sve krajeve podjednako. Bile su u modi merkantilističke teorije, njih je već usvajala politika nekadašnjeg francuskog dvora. Kad već nema slobode, neka barem bude što više materijalnog blagostanja, jer sit se manje buni, ima više izgubiti nego li sirotinja, a može se od njega i više dobiti. Trebalo je pojačati proizvodnju, da bude što jači temelj za sve veće osvajačke ratove, omogućiti ekspanziju i podmirivanje potreba povlaštenih slojeva, a istodobno učvrstiti vječno rasklimane državne financije, što su se razvijale pod stalnom sjenom državnog bankrota.

U spletu raznih protuslovnih interesa i suprotnosti — s jedne strane je državna vlast htjela imati sve u svojim rukama, a s druge je strane bilo korisno, da privatna inicijativa i njena konkurencija pruži sve gotovo — došlo je konačno do polovičnog rješenja u znaku uobičajenog odgađanja i provizorija. Okružnicom br. 36.456, 36.467 od 6. XII. 1836. (Reg. 236/1837) objavilo je Ugarsko namjesničko vijeće rješenje o daljnjem položaju svilarstva u ugarskoj poli monarhije i u Vojnoj krajini. Budući da se svilogojstvo prema primljenim izvještajima nije još razvilo do tog stupnja, da bi već sada moglo biti lišeno svakog javnog upravljanja i u cijelosti biti povjereno privatnoj industriji — obrazlagalo se u rješenju — Njegovo se Veličanstvo u svojoj očinskoj brizi za ovu nacionalnu industriju udostojilo dozvoliti, da se zakupni ugovor sklopljen s bečkim veletrgovcima Hofmann i sinovi te L. G. Goldstein uz navedene promjene produži za daljnjih pet godina, t. j. do 1. I. 1842. Prema § 6 imaju zakupnici za pojedine filatorijske kotlove predane im na uporabu plaćati po 7 forinti konvencionalne vrijednosti, a povrh toga za filatorij, kuću inspektorata i pribor u gradu Osijeku sto forinti i 24 carskih dukata. Zakupnici su se nadalje obvezali, da će svake godine zbog nagrađivanja onih koji su se najviše istakli u uzgajanju dudova, staviti upravnim vlastima na raspolaganje 50 zlatnika za ugarsku polu, a 50 zlatnika za Vojnu krajinu.

U toku drugog desetljeća svoje zakupničke djelatnosti osječka se svilana sve više učvršćivala i razvijala. U okviru ove radnje na želimo ulaziti u pojedinosti toga razvoja, jer je naš prvenstveni zadatak da iznesemo dokumentaciju o počecima osječke manufakture i industrije, a ne da obradimo njihov život i razvitak.

Zakupnička je uprava i dalje nastojala reprezentirati. Iako su je predstavljali tuđinci bez ikakve veze s ovom zemljom i njenim narodom, značajno je, da su oni kao dobri trgovci željeli pokazati svoju naklonost i prema novim snagama, koje će možda jednom u budućnosti doći do važnosti. U vrijeme kada je ilirski narodni pokret u Osijeku tek počeo pokazivati prve znakove postojanja, kad u gradu još nije predstavljao nikakvu vidljivu snagu, g. 1841. prigodom javnog sakupljanja priloga za osnivanje Ilirskog narodnog kazališta u Zagrebu (Reg. 1436) u Osijeku je najveći prilog od dvanaest i pol forinti dala svilana (slijedeći po redu

prilozi iznosili su 10 F i 2 i pol forinti, dok je najveći iznos uopće, od 25 F, dao Karl Mayer de Also Ruszbach; posjednik šećerane u Čepinu.)

O radnim odnosima nije do sada ništa pronađeno u gradskim spisima. Zanimljivo je, da Katarina Arambašić, kćerka osječkog krznara, udavajući se u Jabuku u Banatu, u svojoj molbi spominje, da je »uz odobrenje poglavarstva s više osječkih djevojaka prešla u tvornicu svile u Beloj Crkvi« u Banatu (Reg. 3481/1842).

Među svilarskim stručnjacima bio je veliki broj Talijana, jer je tada središte austrijskog svilarstva bilo u Lombardiji i u južnom Tirolu. Tako je Josip Valgoj, proizvođač svile i »Sortier Meister« iz Roveretta u Tirolu 9. IX. 1842. (Reg. 2829) molio, da mu gradsko poglavarstvo izda svjedodžbu o njegovom ponašanju za vrijeme 15-godišnjeg boravka u Osijeku, čemu je udovoljeno.

Najviše podataka o osječkoj svilani nalazimo u g. 1843. obzirom na njen sukob s Madžarima. S dopisom od 11. X. 1843. (Reg. 3071 i 3364) što su ga potpisali predsjednik Kossuth Lajoš i tajnik Csanady predalo je Madžarsko industrijsko društvo u Pešti gradskom poglavarstvu dugačku madžarsku »patriotku molbu«, da vjerujući u njegov »patriotski žar«, mole da provede komisijski stručni očevid protiv osječkog filatorija te društvu pošalje po povjerenstvu zapečaćene uzorke izrađene robe, da ih usporede s osječkom svilom izloženom u Pešti. Tvorničar svile Roscony izazvao je naime kod društva sumnju, da titerirana (mjerena) svila što ju je na industrijskoj izložbi izložila veletrgovačka tvrtka Hofmann i sinovi nije izrađena u osječkom filatoriju »i prema tome u našoj domovini«, već u inozemstvu, napose u tvornici Chwala u Beču, Stoffela u Roverettu ili Ciani u Trientu. Tvrtka Hofmann nije je mogla izraditi, jer je za takvu izradu (sa 1600 pariških aune (rif) ili 2400 bečkih rifa u jednom povjesmu) i za takav izum Donjoaustrijsko industrijsko društvo raspisalo znatnu nagradu, a tvrtka se Hofmann nije natjecala. Samo su pomenute tri tvrtke riješile postavljeno pitanje. Uostalom, sve da je takva svila doista izrađena u Osijeku, ona ne bi mogla biti izrađena u znatnoj količini, da bi mogla služiti za trgovinu.

Gradsko je poglavarstvo odmah odredilo stručno povjerenstvo, u koje su imenovani senator Krmpotić, vlasnik trgovačke tvrtke »Ilija Lekić« i trgovac svilom Antun Goriupp de Kamionka, zatim Stjepan Mohatsy, nadzornik svilogojstva virovitičke županije i Petar Gvozdanović, trgovac i vlasnik svilane. U ime filatorija prisustvovali su ravnatelj sveukupnog svilogojstva Ivan Friedberg, te svilarski nadzornik i filatorski majstor Rafael Bovaro. Kako povjerenstvo unatoč patriotskim nadama koje su u nj polagane nije poznavalo madžarski jezik najprije je madžarski podnesak preveden na latinski i njemački jezik, a onda je sastavljen njemački zapisnik od 11 strana, koji se pretvorio u slavospjev tvrtci Hofmann i sinovi.

Glede tog očevida obavljenog 9. i 10. XI. 1843. zapisano je, da je končaonica (filatorij) nađena u najvećem pogonu. U zgradi visine tri sprata bez međustropova devet ljudi pokreće prvu uvijalku (Drehmaschine) od 6 varghi (redova vitla, Haspelreihen) da bi se sirova, neuvijena svila uvila s pomoću 648 vretena i premotala na 108 vitla (Haspel). Nit svile, koja se poslije skida s vitla naziva se nemjerena trama (ungemesene Trame). U susjednim prostorijama smješteni su Recamir klupa na

240 vitla za odmatanje (Recamirbank zum Abwinden) te stroj za strukanje (Binnir Machine) sa 68 vretena za strukanje (Dupplieren) svile. Tu je još i druga uvijalka (Drehmaschine) od dva varghi koju pokreću tri čovjeka. Na nju je postavljen posebni uređaj s brojčanikom (Zifferblatt), da točno i nepogrešivo bilježi broj obrtaja i prema tome mjeru, kojom se od svakog vretena svila premata na vitlo.

Povjerenstvo se prema tome osvjedočilo, da se ovim mehaničkim uređajem proizvodi mjerena nit (Trame a tours contés, njemački gemesene Trame) i da ovi uređaji, a prema tome također rezultati osječkog filatorija u svakom pogledu odgovaraju željama Donjoaustrijskog industrijskog društva i njegovog nagradnog natječaja, a sada i onima Madžarskog industrijskog društva. O svemu ovome i o učinjenim pokusima povjerenstvo je u četiri posebne točke dalo i opširno stručno obrazloženje dodajući: »Doista je moguće, da još negdje postoje filatoriji s takvim uređajima, ali mi vrlo sumnjamo da li sa toliko točnosti, preciznosti, čuvanja svile i elegancije kao u osječkom filatoriju«. Za sve ovo ima se zahvaliti rijetkoj inteligenciji, stručnosti i t. d. ravnatelja Friedberga, te mnogostrukom praktičnom znanju i spremnosti svilariskog nadzornika i filatorskog majstora Rafaela Bovaro.

Povjerenstvo je pod vlastitim nadzorom dalo izraditi tražene uzorke a nakon toga pregledalo poslovne knjige i našlo, da je u manje od 13 mjeseci, od 12. VIII. 1842. do 15. IX. 1843., samo titerirane trame stavljena u prodaju 1.181 bečka funta i 17 loti. »Uostalom su uređaj i zalihe sirove i već odmotane svile takvi, da će se slijedeće godine moći takve trame proizvesti preko dvadeset centi«. Iz priloženog se izvatka vidi, da je sirova svila (Greggia) dobavljena iz tvornica svile odnosno odmotaonica u Osijeku, Novom Sadu, Gjurgjevцу, Petrinji, Bjelovaru i Gradiški. Osim svile poslane na izložbu u Peštu u težini od 151 funte 4 lota sva je ostala prerađena svila otpremljena u Beč.

Povjerenstvo je nadalje naglasilo, da je osječki filatorij od najveće privredne važnosti. Među ostalim ne samo što u njemu dnevno oko 200 osječkih djevojaka i ostalih nadničara ima svoje potpuno i redovito zaposlenje, a osječki obrtnici znatnu zaslužbinu, već se djevojke u takvom zavodu izučavaju za potpuno dobre prelje (Spinnerinen) i odmotačice čahura (Absatzlerin der Galetten). Kao takve nalaze zaradu i u drugim svilanama. »Preko 500 osječkih djevojaka upotrebljavaju se svake godine kao prelje u vanjskim tvornicama zemlje«. »Osijek, gdje se nalazi filatorij, odmotaonica (filanda) sa 50 kotlova i ravnateljstvo tvornice svile, jest škola domovinske proizvodnje svile, čijim je osnivačem veletrgovačka kuća Hofmann i sinovi«. »Sigurno je, da će poduzetno djelovanje navedene gospode u povijesti madžarskog svilogojstva zauzeti prvo, najsajnije mjesto«. Gospoda Hofmann su svilogojstvo, koje je bilo potpuno propalo, nakon preuzimanja g. 1827. u korist zemlje, proizvađača i seljaka toliko podigli, da im je samo Madžarsko industrijsko društvo na prošlogodišnjoj prvoj madžarskoj obrtnoj izložbi priznalo zlatnu kolajnu. Gosp. Roscony zaslužuje samo primjernu kaznu.

Na kraju zapisnika senator je Krmpotić posebno istakao, da on kao mnogogodišnji predsjednik odbora za svilogojstvo može napose izjaviti: »ovdje u Osijeku, gdje je za komorske uprave bila direkcija i centralna točka svih komorskih svilariskih tvornica zemlje, a i sada je ona za kon-

trahente« zahvaljuju Ugarska, Slavonija, Hrvatska i Vojna krajina procvat svilogojstva samo veletrgovačkoj kući Hofmann i sinovi na čijem je čelu Emanuel Hofmann von Hofmannsthal. Nadalje izvršnoj upravi ravnatelja Friedberga, koji je ovdje 16 godina djelovao kao inspektor i podravnatelj, a 6 godina kao ravnatelj, pa se trudi da poslije potrebitog preuređenja uz lijepu tramu proizvodi i organzin. Pod upravom direktora Friedberga u 35 tvornica kroz čitavu je godinu stalno namješteno 35 manipulanata, 21 praktikant i 17 prelja majstorica (Spinnmeisterinen), zatim u Osijeku 4 činovnika, 2 praktikanta i jedan tvornički sluga ili ukupno 80 osoba. U ljetu nalazi u tvornicama dnevnu zaradu preko 3.500 osoba, a zimi je u osječkom filatoriju zaposleno oko 200 djevojaka i drugih radnika.

Taj procvat osječkog svilarstva trajao je nekako do g. 1848. Ukinuće kmetstva, koje je potreslo dotadašnju ustaljenu gospodarsku organizaciju, gubitak Lombardije, koja je prerađivala sirovu svilu, a najviše pošast dudovog svilca potpuno su uništili slavonsko svilarstvo. Štampani izvještaj Trgovačke i obrtničke komore za Slavoniju od 2. X. 1860. podnesen tada za austrijskog apsolutizma nadležnom c. kr. ministarstvu financija u Beču (*»Bericht der Handels- und Gewerbekammer für Slavonien vom 2. Oktober 1860«*, Deutsche Ausgabe, 1862, str. 64—69, 80—83) pokazuje potpuno rasulo. Godišnja proizvodnja neprepedene svile (Gragia) nezadrživo je padala. U građanskoj Slavoniji ona je u svojem opadanju iznosila 1854. g. 66, 1857. g. 34, 1858. g. 23, a 1859. g. samo 21 centu. Kod toga treba još uzeti u obzir, da se prema komorskom izvješću slavonske odmataonice nisu ograničavale na svilene čahure proizvedene u njihovom području, već su ih u znatnoj mjeri kupovale u slavonskoj i banatskoj Vojnoj krajini, u Donjem Srijemu i u Hrvatskoj. Još gore bilo je u slavonskom dijelu Vojne krajine u kojem je 1854. g. proizvedeno 74, 1857. g. 41, 1858. g. 19, a 1859. g. samo 13 centi svile. Erarsku odmataonicu svile (filandu) u Osijeku sa 50 kotlova imala je u zakupu tvrtka Fridrich Schey. Među ostalim imala je ona u zakupu i odmataonicu u Vinkovcima sa 32 kotla, ali je ova g. 1858. prestala s radom. Za osječku končaonicu (filatorij) govori ovo izvješće, da je ona zbog smanjenja proizvodnje svile van pogona, prema tome ona 2. X. 1860. nije više radila. Za nju veli izvještaj, da ima 2 okretna uređaja (Drehbäume), 5 okretaljki (Drehmaschinen) i 164 vitla (Haspeln) i da je prije godišnje proizvodila 30 centi mjerene svile dvovlasaste i 10 centi prepedene svile trovlasaste (3 capige Trama). Osječka svilana stoji na čelu poduzeća (Etablissement) kojemu osim osječke odmataonice (filande) pripada još 8 odmataonica iz provincijalne Hrvatske, Vojne krajine i Banata. Poslije tvrtke Hofmann i sinovi imala ju je od g. 1855. u zakupu tvrtka Fridrich Schey. Njeni su proizvodi bili nagrađeni g. 1835. na bečkoj izložbi velikom srebrenom, g. 1842. na izložbi u Pešti zlatnom i g. 1845. na izložbi u Beču također zlatnom kolajnom.

6. Početkom 19. stoljeća imao je Osijek i **tvornicu likera**. Osnovao ju je francuski emigrant Ivan Ludovik baron Kreuhely von Schwerdtberg, vitez reda Phönixa, bivši nadporučnik konjaničke pukovnije princa Salm-Kyrburg. Rodio se u Rappoldsteinu u Alzaciji, g. 1795. je emigrirao iz Francuske, u Osijeku je boravio od g. 1809, g. 1812. primljen je za osječkog građanina (Reg. 1349). Na poglavarstvenoj sjednici od 1. X. 1811.

(Reg. 1554) bio mu je dozvoljen boravak u Osijeku i osnivanje tvornice likera (Rosoglio Fabrica, Liqueur Fabrick). S njom nije imao mnogo sreće, jer mu je zbog dugova već g. 1814. stavljena pod sekvestar (Reg. 673/1814 jur.) i kasnije zajedno s pokućstvom prodana na dražbi. U svom očitovanju (Reg. 225/1819 jur.) tuži se na neuviđavnost svojih glavnih vjerovnika, koji su ga finansirali i bili mu neke vrsti ortaci, t. j. na blagajnika solarskog ureda grofa Plettricha i gradskog senatora Vrabeca te na lihvarske njihove kamate (5% mjesečno!). Prema sačinjenom inventaru (Reg. 485/1814 jur.) uređaj tvornice procijenjen je sa 2.261 F 47 x. Glavni njen pribor bili bi 7 raznih kotlova, 8 raznih lijevaka (Trichter) za filtriranje i 31 komad razne buradi. U ovaj inventar nije ušla zaliha mirodija i trava u vrijednosti od 120 forinti među kojom se nalazio cimet, kvasija, cimetni cvijet, zvjezdani anis, sjeme pinije, oko 13 funti gorkog badema i t. d. U spisima spominje se da je prodavan Rosoglio, Borovicza, Aqua di Zara Stomacale. Cijena sanduka borovice sa 60 butelja bila je 32 forinta. Tvornica se nalazila u Donjem gradu u kući Isajla Jockovića.

7. Zbog usporedbe s ostalom tadašnjom osječkom privredom trebalo bi istražiti i rad osječke vojne oružane (Armamentarium Caesareum, Domus armamentaria, Zeughaus), koja je možda lijevala i topove, jer bečki Vojni muzej tvrdi, da je za vrijeme turskih ratova princ Eugen Savojski dao u Osijeku lijevati veliki broj topova. Nadalje vojne drvodjelnice (Fabrica lignaria, Zimmerplatz), vojnog i građanskog brodogradilišta od kojih je prvo g. 1789. i 1790. za šajkaški bataljon gradilo topnjače (Lancia Canoniera), zatim kožare i t. d.

Bilo je raznih neostvarenih pokušaja, za koje možemo saznati samo iz arhivske građe. G. 1844. predaje Stjepan Lukić molbu za podignuće tkaonice i bojadisaone (Webfabrick und Echtfärberei), ali uzalud. Cehovi i ostali kojima je smetao nagli napredak i narušavanje ustaljenog poretka podigli su protiv njega hajku. Unatoč svem njegovom dokazivanju o kvalifikaciji i praksi stečenoj u inozemstvu, predočivanju izrađenih uzoraka i razlaganju o općoj koristi ovakvog novog poduzeća, poslije dvogodišnjeg natezanja njegova je molba g. 1846. ipak odbijena.

Citirajući Srbikovo djelo »Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia«, str. 289 i jednu riječku reviju uzgredno u bilješci Dr. Bičanić spominje (str. 395), da je Prva orijentalna kompanija u Beču g. 1691. osnovala u Osijeku predionicu vune — »eine Wollzeugfabrik in Osseg«. Bez provjeravanja izvora temeljem kojih se ovo tvrdi ne bismo mogli tu tvrdnju usvojiti odnosno smatrati, da je ta fabrika bila duljeg života. Ponajprije je pitanje, da li je Osseg uopće naš Osijek, iako se on u takvom slavenskom obliku u latinskim i u njemačkim tekstovima češće spominje u 17. i početkom 18. stoljeća, a zatim nema o tome nikakvog traga ni u izvješću carskih popisivača iz g. 1697, ni u izvješću carskih povjerenika iz g. 1698. Istina je, da su ova dva izvještaja napisana nekoliko godina kasnije, ali ona točno navode sve važnije što se dogodilo u Osijeku poslije oslobođenja od Turaka. Uz to nema također nikakvih tragova o takvoj tvornici ili o njenim ljudima ni u crkvenim matičnim knjigama. Nije vjerojatno, da bi takva tvornica mogla postojati već g. 1691., jer te godine nije još bilo ni Donjeg ni Gornjeg grada, Podgrađe bilo je pred raseljivanjem, a zgusnuto gradsko naselje unutar tvrđavskih bedema bilo je tako prenatrpano, da u njemu nije bilo mjesta

još i za tvornicu, koja u tvrđavi ne bi bila poželjna već obzirom na opasnost od požara. Ne smije se zaboraviti ni na tadašnju potpunu nesigurnost, jer su Turci, vrativši se, još g. 1690. opsjedali Osijek. Sve da je doista u ono vrijeme osnovano u Osijeku takvo poduzeće, ono ne bi moglo prijeći okvir jače obrtničke radnje.

Treba spomenuti, da se u isto vrijeme i u osječkoj okolici počela javljati manufaktura. U Vukovaru su postojale velike ciglane, u Vinkovcima odmataonica svile, u Čepinu je postojala vlastelinska užarija, koja je (prema istraživanjima dra Bösendorfera) izvozila svoja užeta sve do Amsterdam; uz to je napredni vlastelin Ivan Kapistran pl. Adamović g. 1836. osnovao šećeranu, najveću u Hrvatskoj i Ugarskoj koju je preuzeo i sve do g. 1849. vodio Karl Mayer de Also Ruszbach; Taube pak već g. 1778. spominje staklanu grofova Pejačević u Marinom Dolcu pod Krndijom, usred šume između Gornje Motičine i Gazija, koju su g. 1833. imali u zakupu braća Salamon i David Müller, i t. d.

Građa sakrivena u starim našim arhivima i zaboravljena u raznim starim knjigama i časopisima mogla bi nam mnogo reći. Treba je pronaći, objaviti i obraditi, da nam naša vlastita prošlost ne ostane nepoznanica.

BILJEŠKE

1) »Kapitalistički način proizvodnje iz proste robne proizvodnje razvija manufakturu kao prelazni oblik i vezu od obrtničke radionice i seljačke kućne prerade do krupne mašinske industrije. Nju karakterizira činjenica, da se u manufakturi ili »rukotvorstvu« pretežan, najvažniji dio neposredne proizvodnje vrši ručnim radom radnika. Manufaktura već ima oblik velikog poduzeća s većim brojem radnika, koje organizira kapitalistički poduzetnik sa svojim sredstvima za proizvodnju (sirovinama, radionicama, oruđem rada, metodom proizvodnje i t. d.). On provodi unutar svog poduzeća diobu rada radnog kolektiva, sastavljenog od najamnih radnika, koji rade pod njegovim rukovodstvom za njegov profit. Manufakturni način proizvodnje predstavlja već viši stepen proizvodnosti rada, koji omogućuje kapitalistu da oduzme proletariziranom radniku čitav višak produkta, da vrši akumulaciju i da provodi proširenu kapitalističku reprodukciju. Za osnivanje i vođenje takvog poduzeća potreban je već izvjestan prethodno akumulirani kapital.

U manufakturi rade radnici, povezani u produkcionom procesu složenom kooperacijom, a proizvode za tržište. No manufaktura znači još uvijek upotrebu ručne tehnike i ljudske, animalne ili prirodne pogonske snage (vjetar, voda i t. d.), i to u ograničenom opsegu. Da se pretvori u industrijsku tvornicu, njoj trebaju veći radni strojevi i jači koncentriraniji, a parni pogon«. (R. Bičanić, »Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji«, 1951., str. 1)

2) Prezimena ne možemo uvijek pisati dosljedno, već ih češće pišemo pod onim oblikom u kojemu ih u pojedinom spisu nalazimo, osobito onda, kad ne možemo znati, koji je njihov oblik zapravo ispravan. Ne samo što razni ljudi isto prezime pišu na razni način, već u ona vremena i sama prezimena često nisu ustaljena, te se u svojem obliku mijenjaju.

DIE ANFÄNGE DER MANUFAKTUR UND DER INDUSTRIE IN OSIJEK

Die Manufaktur und die Industrie entwickelten sich in Osijek nur sehr langsam, da der Stand der Agrarkultur ein sehr niedriger war und die Staatsmacht sowie die Finanzen in fremden Händen lagen. Nach der Befreiung von der türkischen Herrschaft (1687) sind einige Unternehmungen entstanden, die die Schranken des Gewerbes überschritten und nicht durch die starren Satzungen der Zunftorganisation gehemmt wurden. Die Dokumentation dieser Forschungen wird aus den

Akten des Osijeker städtischen Archivs sowie aus den Matrikelbüchern der Osijeker Pfarren, die bis zum Jahre 1691 zurückreichen, geschöpft.

Schon in der ersten Steuerkonskription aus dem J. 1697 wurden in Osijek zwei Bierbrauereien erwähnt, von denen eine im J. 1695. gegründet worden war. Der erste Cerevisiarius wird in den Kirchenmatrikeln im J. 1694 vermerkt. Bierbrauereien gab es später in der Ober- sowie in der Unterstadt.

An der Grenze des Gewerbes standen auch die Mühlen, von welchen nur die Schiffsmühlen an der Drau bemerkenswert sind. Nach dem Abzug der Türken wurden in Osijek keine Mühlen vorgefunden. Die ersten »Müllner« treffen wir in den Matrikeln erst im J. 1699 an. Zu den einheimischen »Illyrischen Mühlen« (Flachmühlen) gesellten sich zur Wende des 18. Jahrhunderts die sogenannten »Deutschen Mühlen« (Beutel-Mühlen). Die »Illyrischen Mühlen« bekamen dann ihren besonderen Vorstand. Windmühlen und Ross-Mühlen kamen nur sporadisch vor.

Es gab auch einige Ölmühlen, die aber einen kommerziellen und keinen gewerblichen Charakter hatten und durchwegs Kaufleuten gehörten.

Einen bedeutenden Gewerbebezweig bildeten die Ziegelöfen, die Fortifikationsziegeleien sowie die städtischen. Diese Ziegelöfen werden schon in einem Berichte der kaiserlichen Kommissäre aus dem Jahre 1698 erwähnt. Die ersten Ziegeleiarbeiter finden wir in den Matrikelbüchern im Jahre 1696. Unter den Ziegelmeistern gab es Italiener und Spanier.

Die erste grosse Manufaktur in Osijek war die Seidenfabrik. Sie wird schon in Taubes Werk über Slawonien im J. 1777 hervorgehoben. Die Seidenkultur wurde in Slawonien im J. 1761 gegründet. Ihr Zentrum war Osijek, wo eine staatliche Filanda und ein Filatorium errichtet wurden. Auch hier waren Italiener als Fachleute tätig. Die Bearbeitung der Seidenkokons wurde von der Ungarischen Hofkammer und ihren Zweiganstalten betrieben. Zum Aufblühen des Osijeker Seidenwesens bzw. seiner zwei Seidenanstalten kam es, als von der Kammeralverwaltung das gesamte Seidenwesen im J. 1827 den Wiener Grosshändlern Hofmann & Söhne und L. G. Goldstein in Pacht gegeben wurde. Diese Verpachtung stellte aber keine monopolistische Konzession dar, da es auch Privatpersonen freistand eigene Filanden zu errichten. So bestanden in Osijek mehrere private Filanden, die ausschliesslich kroatischen Bürgern und Beamten gehörten. Einige Zeit konnte sich die private Tätigkeit in Osijek mit der der Pächter fast messen, da beide je 46 Spinnkessel in Betrieb hatten.

Das wichtigste Material über die Osijeker Seidenfabrik gibt uns die Untersuchung, die auf Grund einer Anzeige des Ungarischen Industrievereines in Pest vom 11. X. 1843 durchgeführt wurde. Der Verein hatte nämlich die Firma Hofmann und Söhne geklagt, dass die auf der Pester Ausstellung ausgestellte titerierte Seide nicht im Osijeker Filatorium hergestellt sein könne, wie angegeben war, und dass der Verdacht bestehe, dass diese Seide im Ausland ausgearbeitet sei. Eine Kommission von Osijeker Sachverständigen stellte aber fest, dass diese Seide (die ausgestellte Trame) wirklich im Osijeker Filatorium hergestellt worden war. In dem Bericht, den die Kommission verfasste, wird der ganze Betrieb der Osijeker Seidenfabrik genau beschrieben und die Wirkung und die Erfolge der Firma Hofmann & Söhne, sowie die Tätigkeit ihres Osijeker Direktors Joann Friedberg, dem 35 Fabriken unterstellt waren, mit besonderem Lob hervorgehoben. Nach dieser Beschreibung wurden in der Fabrik 2 Drehmaschinen von 8, bzw. 3 Männern betätigt, die eine mit 6 Varghi, 648 Spulen und 108 Haspeln, die zweite mit 2 Varghi, ferner eine Recamirbank mit 240 Haspeln zum Abwinden und eine Binnirmaschine mit 68 Spulen zum Dupplieren der Seide vorgefunden. Es wird auch beschrieben, wie die ungedrehte Seide gedreht wird und zuerst als ungemessene Trame abgewickelt und ferner durch eine besondere Vorrichtung als Trame »a tours contés« in Strähnen formiert wird. Es ist auch angedeutet worden, dass man in der Osijeker Fabrik auch Organzin zu erzeugen gedenke.

Seit dem Jahre 1848 begann die slawonische Seidenkultur zu verfallen. Ausser einigen äusseren Umständen bewirkte diesen Niedergang die katastrophale Seuche der Seidenwürmer. Der Gewinn der Seidenkokons verfiel auf sehr geringe Mengen, und der damalige Pächter, die Handelsfirma Schey, musste um das Jahr 1860 den Betrieb des Osijeker Filatoriums einstellen.

Im Jahre 1811 gründete in Osijek ein französischer Emigrant Baron Ludwig Kreuhely eine !Rosoglio-Fabrik, die aber schon nach drei Jahren wegen Schulden sequestriert und danach auf einer Lizitation veräußert wurde.

In Osijek selbst sowie in seiner Umgebung gab es auch andere industrielle Unternehmungen, welche zu erwähnen wären: das Fortifikations Zeughaus und der Zimmermannplatz, zwei Schiffswerften, auf denen um das J. 1789 auch Kanonenbote gebaut wurden, einige Lederfabriken u. s. w. In der Literatur wird auch eine Wollzeugfabrik aus dem J. 1691, gegründet von der ersten österreichischen Orient-Kompanie, zitiert, ihre Existenz ist aber ziemlich fraglich. Bekannt war die herrschaftliche Zuckerfabrik des I. K. von Adamović in Čepin (1836—1849), der auch eine Seilermanufaktur hatte, sodann die Wald-Glasfabrik der Grafen Pejačević in Marienthal bei Našice, die schon Taube im J. 1778 erwähnt, und die bis um die Mitte des 19. Jahrhunderts in Betrieb stand.